

† В. Міяковський

ЛИСТИ С. О. ЄФРЕМОВА ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

(Редакція М. Антоновича)

З матеріалів Музею-Архіву ім. Д. Антоновича при УВАН
у Нью Йорку, США.

Від редактора: Ще задовго до своєї смерти Володимир Варлаамович Міяковський (1888—1972) взявся підготувати для друку в «Українському Історику» недруковані листи Сергія Олександровича Єфремова (1876—?) до Євгена Харламповича Чикаленка (1861—1929), що зберігаються в Музею-Архіві УВАН в Нью-Йорку. На превеликий жаль В. Міяковський уже не встиг закінчити цієї праці. Його заходами зроблено копію листів, які В. Міяковський ще особисто звірив з оригіналом і поробив цілий ряд приміток і поміток до листів. Ці примітки ми друкуємо *курсивом*. Треба висловити глибокий жаль, що В. В. Міяковський вже не встиг написати свого коментаря до листів, оскільки він як близький співробітник С. Єфремова міг подати відомості, яких крім нього ніхто вже дати не може. Беручи на себе обов'язок остаточної редакції листів, автор цих рядків свідомий того, що міг би був дати бл. пам. В. Міяковський. Однак хтось мусів же взяти на себе завдання докінчити працю, щоб зберегти для майбутніх поколінь листи великого українського патріота і громадського діяча та одного із наших кращих літературознавців С. Єфремова.

**
*

19 листів і листівок С. Єфремова до Є. Чикаленка¹ походять від травня 1922 р. до кінця лютого 1928 р. Трудно сказати чи це всі листи,

¹ В. Міяковський помилково зазначає 20 листів. На окремому аркуші паперу він писав: 20 листів акад. С. О. Єфремова друкуються за оригіналами з архіву Є. Чикаленка, що його переслав з Німеччини до Музею УВАН проф. Панас Феденко в році Листи ці, важливі за змістом, складають лише невелику частину епістолярного архіву Є. Чикаленка (кореспонденцій та листів) . . . На нашого листа від 9. VIII. 1973, в якому ми хотіли уточнити дату пересилки цих листів, ми отримали в листі від 22 жовтня 1973 такі пояснення від п. проф. П. Феденка: «Історія архіву така: бувши 1949 р. в Тюбінген, я провідав Ганну Є. Келлер-Чикаленківну. За-

які писав протягом того часу С. Єфремов Є. Чикаленку, у всякому разі, мабуть, лист від 26 лютого 1928 р. не останній, який написав Сергій Олександрович Євгену Харламповичеві. Усі листи Єфремова писані на папері маленького формату, або на листівках таким характерним для Єфремова дрібним письмом.² Найдовший лист від 29—30 червня 1925 р. на 20 стор., а найкоротші листівки писані між 1924 і 1928 р. (13. VI. 1924, 31. VIII. 1926, 11. XII. 1926, 31. XII. 1926, 27. I. 1927 і 26. II. 1928).

Щоб зрозуміти краще ці листи приходить ся хоч коротенько з'ясувати деякі основні дані. Євген Харлампович Чикаленко,³ якого українська громадськість до революції загально називала «паном», був визначним громадським діячем і меценатом українського життя. Він утримував великою мірою першу українську щоденну газету на Надніпрянщині «Раду», дав фонди на купівлю Українського Академічного Дому у Львові тощо. Походив Чикаленко з старого козацького роду. Його прадіда Михайла убили москалі під час руйнування Січі, коли його дід Іван Горожій-Чикаленко (1774—1850) був ще зовсім малою дитиною. У нього було двоє синів Харлампій († 1871) і Петро († 1890), а в Харлампія трое дітей: Іван (нар. 1860), Євген (нар. 1861) і Галя (нар. 1864). Євген Харлампович мав шестеро дітей і з них крім рано померлої Євгенії († 1895) всі п'ятеро фігурують у листах С. Єфремова. Визначний археолог Левко (1888—1965), Петро (помер по дорозі на заслання 1928), Ганна (Галя Келлер-Чикаленко померла після Другої Світової Війни), Вікторія (Скоропис-Йолтуховська) і наймолодший син Івашко (1902—1945).

Сергій Олександрович Єфремов походив з священичої родини. Його батько був священиком у селі Ситківці на Київщині, його старший брат був архимандритом і ректором київської духовної семінарії, де вчився і сам С. Єфремов, який щойно опісля змінив напрямок своїх студій.⁴

Доля звела Є. Х. Чикаленка з С. О. Єфремовим на українському громадському полі і вони стали щирими друзями, хоч різниці поглядів між ними завжди існували, а в громадське життя вони прийшли з різних полюсів. Є. Х. Чикаленко з студентських часів був палким

став її в притулку для безнадійно хворих (половина тіла була паралізована). Не могла говорити, тільки написала мені однією рукою, що в її приміщенні є архів Є. Х. Чикаленка і що вона боїться... що архів пропаде». Далі з листа проф. П. Феденка виходить, що цей архів переслано до Нью-Йорку не раніше 1959 р. або й пізніше, вже за 1960-х років. Не переказуємо подрібної історії, архіву, бо це до нашої теми відношення не має.

² Це письмо близький товариш С. Єфремова у споминах раз-у-раз називає «мачком»; пор. Олександр Лотоцький, *Сторінки минулого* т. 2, Варшава 1933 (перевидання Української Православної Церкви в США 1966), стор. 233—234.

³ Відомості про сім'ю Євгена Харламповича подаю на підставі записки В. В. Міяковського.

⁴ О. Лотоцький, *op. cit.*, т. 1, стор. 226 і далі.

прихильником М. П. Драгоманова,⁵ а світогляд С. О. Єфремова формувався під впливом О. Я. Кониського. Проте вони довгі роки близько співпрацювали в редакції щоденної газети «Рада».⁶

Між ними зав'язалися дружні зносини і крім газети вони співпрацювали в «Старій Громаді», «Загальній Українській Організації», «Товаристві Українських Поступовців» і «Українській Демократичній Партії» (пізніше «Демократично-радикальній Партії») і на деякий час були розійшлися, коли Б. Грінченко і С. Єфремов створили були «Радикальну партію».

Є. Чикаленко описав свої зносини з С. Єфремовим і в «Спогадах» і в «Щоденнику», а друковані нижче листи дають наświetлення цих зносин з боку С. Єфремова.⁷ Не зважаючи на важкі умови, в яких доводилося жити С. О. Єфремову під большевицькою окупацією, він чесно і відкрито, як на ті умови, висловлює свої думки, пише про свої пляни й працю, про побутові труднощі, обговорює різні питання, в яких зацікавлені обидва кореспонденти, дає свої вичерпні поправки до «Спогадів», які Є. Чикаленко друкував за 1920-их років. Таким чином ці листи є важливим документом доби, тим більше, що писані вони одним із наших найбільших літературознавців і визначним нашим громадським діячем, сторіччя з дня народження якого ми будемо незабаром відзначати.

Листування між давніми знайомими, навіть між членами одної сім'ї після бурхливих подій 1919—20 рр.⁸ налагоджувалися лише дуже поволі. Між замітками В. В. Міяковського до друкованих тепер листів С. Єфремова є виписки з листа Івашка Чикаленка від 1 лютого 1922 р. Там читаємо: «31. I. одержав 1-го листа від батька (за всі три роки) і від Віті і Галі. Увесь час вишукуюв куди б писати. Адреси, які знав Петрусь застаріли й непевні. Тільки в листопаді 21 р. дізнався Вітіну адресу. Встановив зв'язок... С(ергій) О(лександрович) Єфремов, який можна сказати заміняє мені Тебе...»⁹. Через Івашка зв'язався з Чикаленком (батьком) також Єфремов.

⁵ Є. Чикаленко, Спогади (1861—1907), Нью-Йорк, 1955, стор. 128 і далі.

⁶ *op. cit.*, стор. 430 і далі; він же, Щоденник (1907—1917), Львів 1931, *passim*. Ганна Чикаленко, Матеріяли до біографії Євгена Чикаленка, Літературно-Науковий Вісник 1930, кн. VII—VIII, стор. 635, 638; пор. також О. Лотоцький, Сторінки минулого, т. 1, стор. 159. Зрештою, хоч Чикаленко й Кониський один одного не долюбливали, вони з пошаною відносилися один до одного і не раз зустрічалися та обговорювали різні громадські справи.

⁷ На превеликий жаль спогади С. Єфремова загинули у зв'язку з його арештом у 1929 р.

⁸ У цьому відношенні 1917 і 1918 роки були порівняно «спокійними».

⁹ Лише останнє речення, від «С. О., який...» є дослівною випискою з листа Івашка. Попередні записи є мабуть переказанням даних, що їх В. Міяковський знайшов у листах Івашка.

ЛИСТИ

I.

23. V. 1922

Київ, Гоголівська, 27.¹⁰

Любий та дорогий Євгене Харламповичу,

Давно вже збирався до Вас написати, — ще з того часу, як я дізнався був од Івашка¹¹ адресу Вашу. Та спиняло мене те, що здебільшого плешті листи, як у прірву: до багатьох писав (Ол. Ігн.,¹² до Левка,¹³ тощо), а відповіді ніякої. Тільки вже останніми місяцями пощастило мені зв'язатися з Берліном (Ореншт.,¹⁴ Вировий¹⁵) і звідти я мав книжки й листи. Чи

¹⁰ Лист писаний на шістьох сторінках малого формату листового паперу (13½ см × 22 см) в пів аркушика. Адресу Гоголівська 27 закреслив очевидно Івашко Чикаленко своєю рукою. В. Міяковський до цього подав такий коментар: «Двоповерховий будинок, на першому поверсі якого жив академік С. Єфремов. На другому була квартира відомого педагога Волод. Дурдуківського і його сестри (Анісії Федорівни), директора 1-ої української гімназії, потім школи в Києві і наукового співробітника Української Академії Наук. До цього будинку з усієї України сходилися наукові, літературні і громадсько-політичні зв'язки. Взагалі район Гоголівської і сумежних вулиць був з давніх часів осередком українського життя. На самому початку Гоголівської знаходився будинок першого біографа Шевченка, а поруч з Єфремовом жив Осип Гермайзе та інші співробітники і урядовці УАН.

Під час підготовки процесу Спілки Визволення України будинок цей зазнав кількаразового трусу: ГПУ шукало щоденника Єфремова. В пошуках цих, як опоздали в Києві, не тільки в будинку ламали стіни і підлогу, але, не находячи його, перекопали увесь город, сподіваючись, що Щоденник закопаний десь у землі. Робітня Єфремова була уставлена (?) шафами з книжками і журналами і вважалася в Києві одною з найцінніших, бо мала багато старих закордонних і нелегальних видань. ГПУ конфіскувало її та розпарцювало по інших урядових бібліотеках. Нам попадалися в свій час книжки Єфремова в бібліотеці Центрального Історичного Архіву в Києві зі знаменитим штемплем *ex libris*-ом Єфремова — «Пегас» роботи В. Кричевського». На іншому клаптику паперу крім скорочено поданих інформацій надрукованих вище, додано рукою В. В. Міяковського: «Назва вулиці в оригіналі злегка вимазана чорнилом». На цьому ж клаптикові подано ім'я по батькові сестри Дурдуківського.

¹¹ Івашко — наймолодший син Є. Чикаленка (1902—1945), разом з братом Петром лишився на Україні. Як ми вже бачили Івашко довідався адресу свого батька наприкінці січня 1922 р.

¹² Олександр Ігнатович Лотоцький (1870—1939) близький друг і співробітник Єфремова.

¹³ Левко Чикаленко — старший син Євгена Харламповича (1888—1965). Визначний український археолог і антрополог.

¹⁴ Яків Оренштайн (1875—?) відомий видавець українських книжок у Коломиї і Берліні. Власник «Української Накладні». У той час був у Берліні, де й видав у 1924 р. четверте і найповніше видання двотомної «Історії Українського письменства» С. Єфремова.

¹⁵ Євген Семенович Вировий (1889—1945) культурно-громадський діяч і видавець українських книжок на Катеринославщині. Після закінчення

це випадково, чи Берлін таки краще на листування звідси місце — не знаю, проте пробую написати й до Вас.¹⁶ Та й ще одно: розмовляти доводиться тепер по славнозвісному способу — «Ну?» — «Ну-ну!». Отже не здивуйте, що багато цікавого Вам не напишу.¹⁷

Так — «ну», дорогий мій? Як ся маєте? Що поробляєте? Чував я, що Ви нездужаєте, і болів за Вас душею, уявляючи собі, як реагує Ваш шлунок на всякі хороші звістки і звідси і за кордоном.¹⁸ Читав навіть Вашого торішнього листа, який і тут наробив був чимало шелесту й викликав у бутербродників розсліди з Вашого ідейного родоводу.¹⁹ Останнє, звісно, дурниця, але настрої, що відбилися у Вашому листі, мене дуже зацікавили, як певний життєвий парадокс. Потім довелося мені перечитати і статті Вяч. Каз.,²⁰ якому прохаю од мене низенько вклонитись і хоч «содержання оных и не одобрил», але чимало мені зробилося ясно, бо з розумним і талановитим чоловіком приємно побалакати навіть тоді, коли не згоджуєшся. Взагалі з інтересом слідкую за тим, що робиться по той бік «історичної прірви». ²¹ Боюся тільки, що ми в розлучі розучимосся одно одного до пуття розуміти. Правда, трохи звичайної людської терпимости й вибачливости та бажання зрозуміти було б досить, щоб багато непорозуміннів зникло...

Я вже більш року живу в Києві, все на тому ж самому місці, на якому ми так з Вами часто розмовляли, мріяли, змагалися. Працюю дуже багато — для «Української Старовини» за... ну таки думаю не за 30, а менше років. Між иншим писав і свої мемуари, які довів до 1906 р., але в Києві вже до них не доторкаюся: ніколи.²² Зовнішні обставини нашого життя Вам відомі з листів Івашкових. Що ж до внутрішніх, то поспробуйте уявити. Думаю, що навіть напруживши всю свою фантазію, ледве чи досягнете дійсності. А для нас те все зробилося вже «бытовым явлением». До чого тільки

Визвольних Змагань жив у Празі, хоч у той час ще був у Берліні (до 1923 р.). За 1920—30 рр. пластовий діяч і визначний філіяліст.

¹⁶ Євген Харлампович у той час перебував у Австрії.

¹⁷ Натяк на цензурні умови взятий з відомого жидівського анекдоту.

¹⁸ Є. Чикаленко мав хворобу шлунку і саме в той час пройшов операцію, після якої йому на деякий час дуже покращало. Цього листа Євген Харлампович отримав ще перед операцією і написав на ньому дописку для дочки: «Люба Гале! не задержуй довго ці листи (очевидно листи Єфремова та Івашка — прим. М. А.), бо я, після операції, хочу зараз відповісти на них. Адресуй (заказним) — E. Tschik, Wien III. Rudolf-Spital, Zim. 18. Але вернеш тоді, коли дістанеш звістку про добрі результати операції».

¹⁹ Мова, мабуть, про якийсь лист друкований у тодішній українській вільній пресі. Анонімні чи псевдонімом підписані листи посилав тоді Єфремов закордон. Так наприклад, рукою Євгена Харламповича зазначено на листі, що в «Ділі» від 19. VII. 1923, ч. 84 (9965) поміщено листа С. Єфремова п. з. «Казенний ентузіязм». Вирізка зберігається при листах.

²⁰ Вячеслав Казімірович Липинський (1882—1931). Мова очевидячки про початок його праці «Листи до братів-хліборобів», які, ні Чекаленкові ні Єфремову, про що він пізніше і згадує, не могли імпонувати. На той час уже вийшли шість збірників «Хліборобської України» (Збірник I, Відень, 1920; Книжка друга, Збірники II, III, IV, Відень 1920—21, а також книжка третя, Збірник V—VI, Відень, 1921. Решта вийшла вже пізніше.

²¹ Себто на еміграції і на українських землях під Польщею, Румунією і Чехо-Словаччиною поза засягом совєтів.

²² Ці мемуари пропали в ГПУ.

людина не звикає, хоча помиритись і не може! Часто, коли буває тяжко на серці, беру Щедрина і в геніяльних шаржах та карикатурах знаходжу точний відбиток того, що діється. Сатиру пише само життя і на людських шкурах; колиш, читаючи «історію одного міста» цього автора й на такому оригінальному матеріалі, мабуть ставитимуться до них люди, як ми свого часу ставилися до Щедринських «жартів».²³

З моїх праць друкується одним-одна — книжка про Коцюбинського та ще його твори під моєю редакцією.²⁴ Друкується дуже мляво і це тільки дратує. Щоб видавати тепер книжку, треба мільярдів (аркуш коштує біля 1/2 мільярда), ну а в нас їх не багато, бо ми покищо мільйонери тільки, хоча згодом напевне перевершимо й американських дядюшок з їхніми мільярдами.²⁵ Мабуть на цьому наша видавнича робота й спиниться. Маю пропозицію зладити до видання український текст творів небіжчика Короленка,²⁶ та не знаю, чи вийде воно в світ. А втім од Великодня більше маю в руках лопату та сокіру, ніж перо чи книжку. Обробляю город, розчищаю сад (от коли мені стали в пригоді Ваші «Розмови про сільське хозяйство»,²⁷ ще не дійшов тільки до «сіяних трав», бо нема де сіяти, а решту студіював пильно) — правда, не для себе, а для злодіїв, ім'я яким — леґіон і од яких нічого не вдержити.²⁸ Як бачите, «фізичеським трудом» ми тепер не тільки на крокетному пляцику забавляємось і вже всі крокетні пляцики в городи повернули. Здебільшого, правда без пуття великого, єдино на те, щоб виконати Щедринів заповіт: «сейте горохи, сажайте капусту, а о прочем не думайте». Горох і капуста справді ніби проти думок дуже таки помічні.

Відповідаю тепер на Ваші запитання. Загальна Організація почала перетворюватися в партію з 1903-го року, і вже 1904-го була опублікована перша її заява (ота на папіросному папері); остаточно цей процес закінчився на Великодньому з'їзді 1905 р.. Тоді ж таки (на тому з'їзді) ми і розкололися й незабаром засновано Рад(икальну) партію.²⁹ На жаль згаданої декларації на папіросному папері у мене нема. Добрі люди прислу-

²³ Тут С. Єфремов хоче очевидно з'ясувати страхіття большевицької дійсности воєнного комунізму. Натяки Єфремова на «Історію одного міста» Михайла Салтыкова-Щедрина (1826—1889), очевидно, дуже влучні й правильні, оскільки геніяльний російський сатирик дав безсмертні картини вічноросійського і такого характерного образу «русской жизни».

²⁴ Вийшла ще того ж 1922 року.

²⁵ У той час існувала повна девальвація паперових грошей у СРСР.

²⁶ Володимир Короленко (1853—1921) російський письменник українського роду. Помер у Полтаві.

²⁷ Праця Євгена Чикаленка. До речі до революції це була після Шевченкового «Кобзаря» найпопулярніша книжка українською мовою. Її розійшлося на Україні приблизно пів мільйона примірників.

²⁸ Явище в той час загально поширене в цілому СРСР.

²⁹ Очевидно в листі до Івашка Є. Чикаленко просив розпитати С. Єфремова про деякі події з початку століття у зв'язку з перетворенням Загальної Організації заснованої 1897 р. в політичну (Демократичну) партію. Очевидно, Євгену Харламповичеві, який, мабуть, саме тоді писав свої «Спогади» найбільше потрібно було першої заяви новоствореної партії «на папіросному папері», однак, як бачимо з листа вона не збереглася і в С. Єфремова. Пор. Є. Чикаленко, Спогади, стор. 353 і далі. Там же з'ясовано і закуліси створення Радикальної партії.

жилися ще в 1915 р.: «рятуючи» мене, випрохали деякі книжки ніби читати, а справді на переховування, та й переховали — і по сей день. Там була і та декларація. Думаю, що її нема на світі й жадного примірника, бо й та частина мого архіву, переховувалась на селі і де певне міг бути і ще один примірник папіросного папірчика, пішла на цигарки, виконавши цим своє правдиве призначення. Досадно, хоч і смішно: революційний матеріал, який збирав десятиліттями, од жандармів переховав, а од революції не врятував. Такі бувають «превратности судьбы». Так само думаю, що нема і потрібного Вам Статута Загальної Організації в першій редакції (Антоновича і Кониського). До мене він і не дійшов. Пам'ятаю, що переховував його Антонович, але мало надії, щоб можна було його розшукати між паперами небіжчика та ще по всяких катаклізмах з архівними цінностями. Отже доведеться всю картину відновляти тільки на посвідченнях самовидців, як ми з Вами. Певне не одно однаково у нас одбилось і збереглося в пам'яті, але то вже буде праця майбутньому дослідникові з нашої уривкової мозаїки доходити правди.

Ще багато про що хотілося б з Вами побалакати, та мушу кінчати. Час зібратись до Академії на роботу. Бувайте ж здорові, пишіть, кланяйтесь Ю(лії) М(иколаївні)³⁰ і всім, з ким здибається. Обіймаю Вас і цілую братерськи.³¹

Ваш Сергій Єфремов

II

9. VIII. 1922.

Любий та дорогий мій Пане,³²

Дуже зрадів, побачивши Вашого «дрібного листа» — і листові і тому найбільше, що Ви вже пишете по операції. Признатися, потерпав я за Вас: «в Ваших летах и при Вашем чинѣ» — згадав бідолашного Фед[ора] Павл[овича]³³ — це ж не жарти. Ну, та добре, що так скінчилось і що Вас

³⁰ Юлія Миколаївна — дружина Є. Х. Чикаленка (з дому Садик), яка спершу лишилася була на Україні і викладала німецьку мову, а 1922 р. (?) виїхала за своїм чоловіком закордон.

³¹ Крім цих наших заміток В. В. Міяковський мав у пляні подати ще примітки на слова «*Більше року живу у Києві*», «*Українська Старовина*»: нам невідомо звідкіля приїхав С. Єфремов у Київ більш року тому (з свого рідного села Ситківки на Київщині?), а натяк на «Українську Старовину» і 30 років нам зовсім незрозумілий. Це, мабуть, натяк на якісь розмови між С. Єфремовим і Є. Чикаленком до революції. Дві замітки «*Загальна організація*» і «*Антонович і Кониський*» зазначені В. Міяковським ми не узяли, оскільки це речі загально відомі (Енциклопедія українознавства, Словникова частина т. 2, стор. 707). До цих даних хіба треба додати інформацію з цього листа, що статут її складали В. Антонович і О. Кониський.

³² Лист писаний на такому самому папері як і попередній на чотирьох сторінках. Як ми вже згадали в передмові Є. Чикаленка називали «Паном» в українських колах до революції.

³³ Федір Павлович Матушевський (1869—1919). Був послом УНР в Греції, де й помер. На це тут і натякає Єфремов, коли пише, що «потерпав за Чикаленка».

не зарізали, бо хоч і я дуже жадний на Ваш щоденник, але волів би його не читати, аби Ви жили.³⁴

З-за кордону тепер маю вже чимало звісток: дещо читаю друковане, дещо добрі люди в листах описують. Звичайно, я знаю, що все те треба брати з великою осторогою, — от я виважаю, вимірюю і роблю з того висновки. Не дуже вони, мені здається, втішні; — та що ж робити.

Очевидно, обидва ми з нашими згадками маємо клопіт. У мене вони ані на ступінь не посуваються, і треба б мені виїхати з Києва, щоб їх докінчити. У Вас застрягли тут і до Вас не можуть дійти.³⁵ На Оренштайна³⁶ я теж великі й усякі покладав надії, і шкода буде, якщо він так і не приїде. Ну, та знайду інший спосіб, щоб Ви таки свої рукописи одержали.

Скільки собі пригадую, з Дем[ократичною] П[артією]³⁷ було так. Перша думка про неї виникла після Полтавського свята³⁸ і до початку війни.³⁹ — Отже міркую, що на Різдвяному з'їзді 1903 р. На з'їздах протягом 1904 р. було прийнято програму і назву; програми було кілька нарисів і врешті появився отой коротюсенький екстракт, що надруковано 1904 р. на «папіросній бумазі». А те, що надруковано в Л[ітературно]-Н[ауковому] Віснику,⁴⁰ складено таки в 1905 р. на великодньому з'їзді, вже по тому, як ми поділилися на дем[ократів] і рад[икалів]. Пригадую собі, що наша група ремствувала на Вашу, що Ви взяли з нашої програми мало не всі деталі; пригадую також Ваш жарг, що поки Ви, мовляв, зорганізуєтесь, то ми вже й програму склали. Це могло бути тільки по великодньому з'їзді 1905 р. Нагадаю Вам іще один факт, який може Вам знадобиться, щоб розплутати це питання. Перед великодним з'їздом, у помешканні Миколи Пропповича⁴¹ обмірковувались питання про посилку делегатів до Львова на загальні збори Наук[ового] Т-ва ім. Шевченка.⁴² Я запропонував був,

³⁴ Щоденник Чикаленка вийшов геть пізніше у 1931 р. в видавництві «Червоної Калини» у Львові, коли вже С. Єфремов не міг його прочитати.

³⁵ Щоденника дружина Євгена Харламповича була передала Миколі Біляшівському (1867—1922), і Є. Чикаленко отримав його щойно пізніше.

³⁶ Як виходить з листа видавець Оренштайн мав намір приїхати з Берліну на Україну, очевидно у видавничих справах. Йому хотів Єфремов передати рукописи Є. Чикаленка, щоб він їх вивіз закордон.

³⁷ Демократична партія постала з Загальної Української Організації і тут С. Єфремов переказує коротко її генезу.

³⁸ «Полтавське свято» — це відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві влітку 1903 року. Згадане відкриття було величезною подією в житті українського народу і про нього збереглося багато різних споминів, оскільки це буда справді всеукраїнська маніфестація, під час якої виявилася медвозначно стихійна сила українського руху.

³⁹ Очевидно до початку японської війни (1904—1905), себто до кінця січня 1904 року коли спалахнула війна.

⁴⁰ ЛНВ 1905 р. ч. 6. Літературно-Науковий Вістник виходив під редакцією М. Грушевського від 1898 р. замість «Зорі», яка перестала виходити з кінцем 1897 р.

⁴¹ Микола Прокопович? На жаль ми не знаємо на кого тут вказує Єфремов.

⁴² Наддніпрянські українці уважали М. Грушевського своїм представником в Науковому Товаристві імені Шевченка і висилали своїх представників на Загальні Збори Товариства для підтримки Михайла Сергієвича, зокрема, коли загострювалися відносини. Пор. Л. Винар, М. Гру-

щоб послати небіжчика Науменка,⁴³ і на це дістав знамениту репліку від старого Косача: «колі хто слабоден, как птица, можетъ схать куда угодно» і т. д.⁴⁴ Здається мені, що тоді обрано було Вас; Ви поїхали й одвезли програму, складену на великодному з'їзді. У «Віснику» вона з'явилась в VI-й книзі, отже після Вашої подорожі. Примітку редакції я розумію так, що надрукувала редакція принята на квітневому з'їзді 1905 р. — і це, на мою думку, справді так і було. Отже резюмую — назву і програму (в першій редакції) прийнято 1904 р., та програма частини членів не задовольняла і наслідком того було, з одного боку, вилучення рад[икальної] партії, а з другого — нова редакція дем[ократичної] програми — вже в 1905 р.

Дуже радий, що Ви не бідуєте, бо у нас тут про це теж усякі чутки ходили. Нам також трохи ніби покращало, як рівняти до попереднього року, — переважно це треба сказати про міста (по селах суцця біда).⁴⁵ Що принатурились, а що й справді таки ліпше стало. Напр., з великодня маємо вже регулярно щодня воду і світло, а це дуже облегшує життя. «Фізическим трудом» — справжнім, а не по-панському, на крокетній площадці, доводиться й тепер ще жити мало не в такій самій мірі, як і торік. Маю чималий, як на городянина, горбд у Боярці,⁴⁶ який обробив сам, за невеличкою тільки підмогою своїх учнів. Тільки тепер я зрозумів до пуття вираз — «аж піт очі заливає»⁴⁷ в його буквальному значінні: перше мені це здавалось більш фігуральним виразом, бо хоч ми дома у батьків змалечку робили сами всяку роботу по хазяйству, але все те було вже вивітрилось з голови. Решту часу вживаю на літературну роботу: написав книжечку про Коцюбинського (її Вам посилаю), зредагував і друкую його твори, редактуру тепер твори Короленка⁴⁸ по-українському, починається велика робота з томами про Україну Енциклопедичного Словника і т. и., і т. и. Так що коли б мав кілька голів і з десяток рук, то й то без роботи не були б. Матеріально стою — досить поганенько на колишню мірку, а як на теперішню, то нічого: борщ і кашу їм щодня, — правда, борщ-«голощок» і каша лісна. Та й те добре... П[етро] Я[нуарович]⁴⁹

шевський як голова Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка, Український Історик ч. 1—3 (21—23), 1969, стор. 20 і далі.

⁴³ Володимир Науменко (1852—1919) визначний гром. діяч і член старої Київської Громади. Визначний науковець і редактор «Киевской Старины».

⁴⁴ Петро Косач, чоловік Олени Пчілки, батько Лесі Українки, «білоруського походження з Мглинського повіту на Чернігівщині... розмовляв якимсь білорусько-українським жаргоном» (Є. Чикаленко, Спогади, стор. 297—299).

⁴⁵ Очевидно внаслідок відомих «продналогів», коли большевики насильно забирали «продовольчі товари» від селян. Час першого голоду на Україні 1921 р. ще був відчутний.

⁴⁶ Поблизу Києва. Там працівники Академії отримували малі ділянки землі на горбд.

⁴⁷ Вираз з пісні «Та нема в світі гірш нікому, як бурлаці молодому».

⁴⁸ Пор. прим. 26.

⁴⁹ Петро Януарович Стебницький (літературний псевдонім Павло Смуток). З малосвідомого урядовця перетворився на початку століття в українського націоналіста. За гетьмана був міністром освіти і фактичним основоположником Української Академії Наук. Помер 1923 р. від наслідків довгого голодування. Один із найдіяльніших, хоч і незамітних українських

за останній рік був дуже подався, аж ми лякались за його: доживсь був аж до цинги. Тепер, пробувши з місяць у санаторії, трохи оклигав і виглядає краще. Та він сам хоче Вам написати.

Згадали Ви про Максима,⁵⁰ що мав довго жити по народній прикметі — та й пригадали мені другого, за життя похованого. Знаєте — хто помер? М. Кононенко,⁵¹ якого ми були поховали, здається, 1910 р., а він другого дня прийшов до редакції. Поховали його недавно таки насправжки у Полтаві. Взагалі людей перемерло видимо-невидимо, і вже втомився реагувати на такі звістки.

Цілую Вас міцно. Ю. М. і з ким бачитесь — «шелесніть» привітання. Автор цього виразу на селі, дуже бідує.⁵² Його Богдан помер торік негарною смертю.

Ваш Сергій Єфремов

III

23. IX. 1922.⁵³

Любий мій,

Листа Вашого давненько одержав, але не писав досі, бо несподівано спіткав мене великий клопіт. Коротенько кажучи, вибіраюсь за кордон... Вибіраюся, мов той Еней:

Зібравши деяких троянців,
Обсмалених, як гіря, ланців,
П'ятами з Трої наживав.

Воно, правда, краще буде сказати «мене наживали» (пам'ятаєте російське: «не он ушел, а его ушли»?) — ну, та це все одно.⁵⁴

Думаю — nach Berlin. Це з багатьох причин, а найперша, що там Оренштайн, який друкувати мав мою «Історію», то може коло того матиму

діячів протягом перших двох десятиліть цього століття. До 1917 р. в Петербурзі, а опісля в Києві, де й помер.

⁵⁰ Про якого Максима згадує тут С. Єфремов «за життя похованого» трудно сказати. Може якісь чутки ходили тоді про Максима Антоновича Славінського, а може й про Максима Тадейовича Рильського?

⁵¹ Мусій Кононенко (1864—1922), колись незвичайно популярний поет (автор вірша «Заповіт Ярослав Мудрого»), походив з Прилуцького повіту на Полтавщині, син бідного селянина. Належав до «Тарасівців» і до Загальної Української Організації.

⁵² Про кого мова нам не пощастило уточнити.

⁵³ Листовий папір малого формату 11 см × 17½ см. Записано неповні три стор.

⁵⁴ С. Єфремов вибирався закордон декілька разів. Від О. Лащенка знаємо, що в тому самому поїзді, в якому їхала сім'я Лащенко, був також С. Єфремов, який одначе завернув з дороги, вирішивши, що не може покинути України. З цього листа виходить, що він вибирався з України не раз, а на цей раз мабуть виїздив примусово і то екстремним порядком, оскільки лист писаний 23-го вересня, а до першого жовтня С. Єфремов повинен був виїхати в групі з ще декількома друзями. Очевидно натяк на Енеїду має і глибше значення — паралелю. Большевики знищили Україну як греки Трою і Єфремов неначе Еней мусів покидати пенати.

якийсь заробіток.⁵⁵ Взагалі, покищо не уявляю собі свого життя за кордоном і жаль мене бере, що мушу кидати тут роботу, яка, у мене особисто, вже зовсім добре була налагодилась і навіть морква мене не спокушує...⁵⁶ Звичайно, думаю, що⁵⁷ побачусь і з Вами, бо таки ж з Берліну мабуть до Вас ближче, аніж з Києва.⁵⁸ Якщо можна буде, то заберу й рукописи,⁵⁹ — принаймні думаю це зробити, хоча ще й не знаю, як воно вийде у нас, де так багато всяких можливостей і навіть неможливостей, якщо так можна сказати.⁶⁰

Другу половину серпня прожив я на дуже хорошій віллі з повним пансіоном.⁶¹ Правда, харчі треба було мати й свої, бо дарового харчу їсти було не можна. Перебування на віллі й скінчилося рішенням виїхати⁶² за кордон. Спершу мав виїхати до 1-го вересня, тепер одкладено до 1-го жовтня. Думаю, що це вже твердо. Муситиму мабуть їхати на Петербург, а звідти морем, якщо не замерзне. Одно слово, Одисея⁶³ вийде не згірша, і мабуть з усякими пригодами.

Ну, та як побачимось, то розкажу Вам усеньку свою Одисею,⁶⁴ а покищо міцно-міцно Вас цілую й кажу до побачення! Ю. М. од мене привітайте.

Ваш Сергій

(Далі буде)

⁵⁵ На раптове й, мабуть, насильне покидання України вказує і те, що Єфремов не має певної цілі тим часом вирішив їхати в Берлін, де Оренштайн друкував його двотомову Історію Українського Письменства.

⁵⁶ Єфремов натякає на те, що працю в Українській Академії Наук на стільки налагодилась, що Єфремов обличив і свій горді і свою працю в ньому.

⁵⁷ Після «що» Єфремов написав «таки», а потім викреслив.

⁵⁸ Вказуємо на форму «з Києва». На правописній нараді в Харкові всупереч домаганням галицьких мовознавців, а зокрема В. І. Сімовича, під тиском офіційних властей, комісія мусіла прийняти перехід і в є. Про це не раз з досадою згадував Сімович, який казав, що «ми мусіли піти на дуже болючі компроміси». Советська «Мовна політика» вже діяла тоді.

⁵⁹ Мова про рукописи Є. Чикаленка, які ще треба було б зібрати. У замітках В. Міяковського є виписка з листа Івашка від 18 березня 1922 р.: «справи відносяться батькової Шкатулочки з рукопис(ами, які) Т. С. (?) однесла до Б(іляшівського). На квартирі ніяких твоїх паперів не лишилося. Твої споми́ни (61—90 р.) я візьму в Конон(івці) від мамі. Передрукую на машинці (Дуся (?) згодилася).

⁶⁰ Натяк на большевицький терор.

⁶¹ Мабуть у Голосієві.

⁶² «Рішенням виїхати» написано над рядком замість перекресленого в тексті «виїздом».

⁶³ Єфремов свідомий був того, що подорож буде довга і небезпечна, а тому й порівнює її з Одисеєю — десятирічними скитаннями славного грецького героя.

⁶⁴ В оригіналі Одесею.

В. Міяковський

ЛИСТИ С. О. ЄФРЕМОВА ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

(Редакція М. Антоновича)

З матеріалів Музею-Архіву ім. Д. Антоновича при УВАН
у Нью Йорку, США.

4. 19. III. 1923. Київ.

IV.

Любий та дорогий друже мій!

Давненько вже не озивавсь до Вас, бо думав, що доля може дасть нам побачитися. Аж тепер бачу, що на це вже покладатись в близькому часі нема чого.⁶⁵ Як ся маєте? Як здоров'я Ваше? Що поробляєте? Чув я, що Ви себе підлатали всюди, і в середині й зверху, — ну, то хай же здорові будете і все коло Вас гаразд.

Цього особливо бажаю Вам під вражінням тяжкої події, яку довелося нам тут пережити. На тому тижні, в п'ятницю (16. III), поховали ми нашого Петра Януаровича.⁶⁶ Кволівся він давно вже. Ще торік у літку ходив мов з хреста знятий, блідий, аж жовтий, змучений. Все жалівся на плунок. Санаторія трохи була його підправила, але не на довго: восени знов почалося те саме. Проте перемагався, працював і навіть взяв був дуже клопітну й важку роботу — старшого бібліотекаря в Національній Бібліотеці, де мав організовувати українській відділ. Та вже робити багато було несила, бо й ходити йому було важко. Десь при кінці січня ліг він у шпиталь. Лікарі спершу думали чи не рак, — виявилось, потім, що рака не було, але така сама безнадійна слабість — лиха анемія (anemia perniciosa), і що вже то не життя, а конання. Перевезли ми його назад додому,

⁶⁵ Лист написаний на неповних чотирьох сторінках такого ж листового паперу як і попередній лист. Після майже піврічної перерви С. Єфремов знов відзивається до Є. Чикаленка. Спроба виїхати закордон і на цей раз не вдалася, хоч про ближчі обставини нам нічого невідомо. У всякому разі, як Єфремов сам далі згадує «бо виїздити не хочу». За цих пів року в житті Сергія Олександровича сталися великі зміни, він почав незвичайно духово рости, що може дивувати в такому дорослому віці (він кінчав п'ятий десяток життя), а його праці набирають глибини, хоч він і не покидає свого народолюбства і щирого демократизму та рішучо антисоветських позицій. Він бачить, що це все скінчиться катастрофою, але твердо стоїть на тому, що «кожен Марко мусить у свою сопілку догравати».

⁶⁶ На кожного українського патріота смерть Петра Януаровича Стебницького мусіла справити важке враження, тому Єфремов на цій події й зупиняється так довго. Тут уже накреслено ті провідні ідеї, які Єфремов висловив згодом у книжці присвяченій П. Я. Стебницькому (вид. «Слово»).

щоб хоч помер не в шпитальних обставинах. Помірав довго й тяжко. Говорити не міг. Мабуть не був і при повній пам'яті. 14-го вже було по всьому.

Для мене особисто це, мабуть, найтяжча втрата за останні часи, — хіба ще смерть Фед[ора] Павл[овича],⁶⁷ яку теж відчув гостро. Якось спільне бідкування дуже нас зблизило було і показало багато такого в йому, що перше ховалось за поверховою суворістю. Він був тепер ще тихіший та смутніший, але надзвичайно сердечний, м'який, лагідний. Якось аж спорожніло кругом, як його не стало.

Отож то друже мій, — все потроху пустіє круг нас. А нового надійного щось мало виявляється. Воно, певне, єсть, та обставини такі, що тільки кар'єровичам вільно голову підіймати...⁶⁸ Ну, та нічого: кожен Марко мусить у свою сопілку доправати.⁶⁹ Правда, дуже це невдячна тепер робота, бо резонансу ніякого, навіть такого, як був, коли ми з Вами тягли газетне ярмо. Воно здавалось тоді і мульким, і ським, і таким — а з якою радістю тепер знов би надів його! Пробеємо поновити хоч яке чисто літературне видання, але покищо не щастить. Думаю, що воно таки буде, — звісно, як живі будемо.⁷⁰

Де Ол[ександр] Ігн[атович]? Що з ним? Ніяка чутка про його сюди не доходить, або якась нісенітниця. Хтось мені казав, напр., що він десь книгарем на Волині; а то, що в Празі професорує. Напишіть йому про Петра Януаровича: адже були вони як два воли в одній супрязі від часів Петербурзького життя.⁷¹

Я ще в Києві і може тут лишусь, бо виїздити не хочу. Воно, правда, й коза на торг не хоче, — от же нічого ще певного сказати про себе не можу. Працюю тільки, аж мені тісно,⁷² і з одного радий, що мое тоганеньке здоров'я все ще служить потроху. Кашляю, як і кашляв, а поза тим ще нічого, жити можна.

На весні збираюсь до Полтави місяців на два. Кличуть полтавці, щоб зредакувати твори Мирного. Робота мені ця цікава, та може й книжечку про Мирного напишу.⁷³

⁶⁷ Федір Павлович Матушевський помер 1919 р. в Греції, де був послом УНР.

⁶⁸ Під враженням цієї втрати починають проявлятися песимістичні думки у Єфремова, а також острах за майбутнє. Большевицька влада, яка сприяла виходові на арену маленьких, неповноцінних людей, що використовували для власних цілей бажання окупанта розкласти український рух, пригноблювали Єфремова, хоч він і знав надійних молодих людей і вірив у них.

⁶⁹ Тут висловлене рішення виконувати свої обов'язки і прати свою роль до кінця, хоч і прийдеться лишитися самому.

⁷⁰ Натяк на важку працю в газеті «Рада» до світової війни, а після того намагання створити на початку 1920 р. літературні журнали, яких видання натрапляло на цензурні заборони. Щойно пізніше постав журнал «Життя і Революція» (від 1925 р.), трохи раніше «Червоний Шлях».

⁷¹ Думку про те, що Олександр Ігнатович Лотоцький з Петром Януаровичем Стебницьким були як «два воли в одній супрязі» повторено і в книжці про Стебницького С. Єфремова. Друга вістка про Лотоцького («в Празі професорує») була правильніша. В Празі він перебував від 1922 до 1929 р.

⁷² Мова знов же таки про працю в Академії Наук.

⁷³ Книжка про Мирного С. Єфремова вийшла аж 1928 р.

Бувайте ж здорові! Всього Вам доброго. Ю[лії] М[иколайівні] низенько кланяюсь.

Ваш Сергій Єфремов⁷⁴

3. V. 1923.

V.

Любий Євгене Харламповичу.⁷⁵

Використовую оце Івашка й посилаю Вам кілька рядків і од себе.

Доводиться знов перешиковуватись після смерті П[етра] Я[нуаровича], а як лава наша дуже маленька (про тих, що язиками працюють, звісно, не гово-), то й підставляти свої плечі під той тягар, з-під якого висмикнуто П. Я-ча.⁷⁶ Ну, та це певне Вам річ дуже знайома.

Здається, справа моя вияснилась зовсім: я лишаюся в Києві. Зате виїхав (до Вятки) О[ксентій] Вас[ильович] К[орчак] Чепурковський.⁷⁷ Сподівається, правда, що далі, як до Москви не поїде. Отак живеш і все гадаєш: «сьогодні здесь, а завтра — где ти, человек?»

Найбільше віддаю часу на те, щоб довести до пуття свою «Історію», яку частками посилаю Оренштайнові. Не знаю тільки, чи щось з того вийде, бо про долю другої посилки не маю ніяких звісток. Пишу тепер огляд літератури за останніх п'ять років (має це бути останній розділ в «Історії»), — важка і неприємна робота, і радий би я був обійтись зовсім без неї, та не випадає.⁷⁸

А які у Вас плани? Івашко казав, що маєте переїздити, — куди саме?⁷⁹

Чи листуетесь з Вол[одимиром] М[иколайовичем] Леонтовичем?⁸⁰ Як що листуетесь, запитайте його, чи одержав він оповідання з «Основи» (про Гречок), що я послав йому вже з півроку тому. Запитую про це через те, що послано його тим самим шляхом, що й Ваші згадки, а як Ви їх не одержали, то не думаю, щоб він був щасливіший.

Перечитую оце «ЛНВ» за минулий рік. Які чудові оповідання дав Стефаник.⁸¹ Як він виріс! І які всі маленькі крутом його! Мабуть не втерплю

⁷⁴ «Єфремов» закреслено так густо чорнилом, що пляма пройшла на 2 і 3 стор. Це, мабуть, зробив Івашко з «конспіративних» мотивів.

⁷⁵ Листовий папір такого самого розміру як і два попередні однак іншого ґатунку.

⁷⁶ Мова тут знов про Петра Януаровича Стебницького, якого працю частково прийшлося переймати С. Єфремову.

⁷⁷ Оксентій Васильович Корчак-Чепурківський (1857—1947) визначний лікар-епідеміолог, секретар УАН від 1928 до 1934 р. Після короткого насильного перебування в Росії повернувся назад на Україну.

⁷⁸ З великою відразою брався С. Єфремов за писання про літературний процес початків совєтської власті, бо ж знов прийшлося згадувати кар'єровичів і тих, що примазувалися до влади.

⁷⁹ Чикаленко збирався переїхати до Чехо-словащини, однак ці пляни він здійснив аж 1925 р.

⁸⁰ Володимир Миколайович Леонтович (1866—1933), громадський діяч і письменник. Очевидно для конспірації Єфремов пише, що переслав йому оповідання з «Основи» (про Гречок). Насправді це твір Леонтовича виданий 1922 року в берлінському видавництві «Слово».

⁸¹ Літературно-Науковий Вісник редагував у той час д-р Д. Донцов. Це справді був час нового розквіту таланту Василя Стефаника («Марія», «Сини» та інші).

й візмуся за статтю про його, хоча й не знаю, що з нею робитиму, як напишу.⁸²

Цілую Вас. Бувайте здорові. Ю. М. «шелесніть поклона».
Ваш Сергій Єфремов.

5. IX. 1923.

VI.

Любий та дорогий друже,⁸³

Вчора дістав Вашого листа, а по тому за годину чи що прийшли до мене Івашко з Петрусем. Все у них більш-менш в порядку, так що турбуватися нема чого.⁸⁴ Івашко каже, що не писав через те, що ніяк не вияснить справи з будинком, то й одтягався все з листом до Вас, поки щось напевне дізнається.⁸⁵ Книжки од Вас він дістав, не знаю тільки, чи всі. А з книжками, що вернулись назад, вийшла, як видно, дуже пікантна історія. Я ніби маю право, як академік, на одержування книжок без цензури, проте в цьому році не одержав жадної посилки (випадком недавно прийшов один тільки пакунок, посланий ще в серпні 1922 р.), хоча знаю, що книжки мені висилались.⁸⁶ Хто це так старається — не відомо, тільки моє «голе право» ні трохи мене не тішить, бо тепер ніяких вже новин

⁸² Єфремов свідомий того, що його працю про В. Стефаника в советах надрукувати не можна було б з уваги на цензуру. В цьому відношенні В. Стефаникові явно не щастило. Єфремов не написав своєї праці з огляду на умови. Пізніше у 1937 р. про творчість В. Стефаника хотів писати Ст. Смаль-Стоцький, і присвятив цілий курс викладів в університеті його творчості, однак з уваги на недугу ні цього курсу вже не читав, ні не написав на цю тему нічого у ті останні роки свого життя; а може таки щось збереглося в архіві його сина?

⁸³ Лист ч. VI писаний на листку паперу з блокноту; з усіх боків «рисований». Розмір 6³/₄ см. X 18 см. Нагорі рукою Івашка Чикаленка написано: «Це я поправки зробив. Івашко». Як видно з першого речення Івашко і Петрусь Чикаленки напередодні написання цього листа були в гостях у Єфремова, і там очевидно домовилися, що листа Єфремова вишле Івашко своєму батькові. З другого боку листа написано рукою Івашка «батько». Івашко закреслив Є(вгену Харламповичеві) на початку і С(ергій Єфремов) наприкінці листа. Це і є ті «поправки», які згадує Івашко.

⁸⁴ Перед тим Петро Чикаленко двічі був арештований і просидів в ГПУ в 1921 році спершу два місяці, а опісля знов довший час аж до 9-го листопада. У 1923 році це вже були справи минулого.

⁸⁵ Маєтковий стан Чикаленків після революції був плачевний. Євген Харлампович ледве перебивався на еміграції, спершу в Австрії, а опісля в Подебрадах, а там на Україні, як бачимо з листа Івашка до батька від 1 лютого 1922 р.: «*Зазинуло все майно, повернули по подилиці і одіалу*». Проте розкидані малі клаптки землі, мабуть, можна було врятувати, бо рукою В. В. Міяковського до цитованого листа Івашка додано замітку: «*Збираючись закордон Ів(ашко) продав клапчик землі в Кононівці біля станції*». У Києві Івашко робив заходи, щоб отримати право на власність будинку батька на Маріїно-Благовіщенській (Саксаганського) ч. 56. Цей дім Петро та Івашко Чикаленки продали в 1927 році.

⁸⁶ Є. Х. Чикаленко послав через С. О. Єфремова якісь книжки Івашкові, які Сергій Олександрович йому передав. Однак уже й тоді надоку-

літературних не можу здобути. Вже з півроку, як замовив собі «Історію письменства» Грушевського,⁸⁷ потрібну мені для роботи, тай досі чекаю її. І, видно, не дочекаюсь!

Ще до Вашого листа почав я тут справу з одним видавництвом (офіційним) про передрук «Розмов про сільське хазяйство».⁸⁸ Обіцяли відповісти незабаром. Коли пошастить, то добре буде: все ж не пропадати-ме праця, та й оплатиться. Запитував (Гол)[оскевича]⁸⁹ про рукописи, чи виправлені примірники, — їх треба буде ще розшукати. А що робити, коли не знайдуться? Може тоді послати Вам на виправку попередні видання? Це треба знати на випадок, коли видавництво прийме до друку.

Виходить, що й до Вас вже «оскуденіє» дійшло...⁹⁰ Ми вже тут звикли, обтерпівшись і навіть поправляємось, а там мабуть тільки починається. Розумію Ваше становище, — але певен, що це ж не протягнеться довго і якимось вирівняється, як почало вже вирівнюватись на Україні. Жити тут взагалі ніби полекшало, хоча Ваші враження з оповіданнів Шел[ухиної]⁹¹ може занадто оптимістичні. Життя само буде, дарма що перешкод сила й з усіяких боків, так що мимоволі Кузьмин⁹² афоризм спадає на думку, не тільки в той бік, про який пишете.

Я власне нічого не мав би проти того, що Вол[одимир] К[ирилович]⁹³ врешті докотився до ідеалу, — тільки коли б це трохи йому розуму дода-ло. А то боюся, що хутір буде собі окреме, а звичайні фантазії окреме, й опріч ще одного бешкету нічого не вийде. Такий вже собі він вдався парадоксальний...

А я собі по старому працюю і через те хутора не придбав,⁹⁴ хоча на Гоголівський вже третій рік за безплатного двірника правлю. Роботи сила — і звичайної, і незвичайної. Пишу саме книжку про Нечуя,⁹⁵ а скінчивши маю поїхати до Полтави, щоб розібрати й опорядити літературну спадщину Мирного. Думаю, що й з того книжка вийде.⁹⁶ Та тільки як їх друкувати? Послав оце Оренштайнові новий розділ для «Історії письменства» (останні роки), та взагалі не певен, чи вийде коли та Історія в світ. Щось ніяких звісток од його вже давно не маю і боюся, що й там тепер не до друку. Отак і борсаєшся — між роботою та шуканням, куди тую роботу притулити.

члива большевицька цензура знущалася над законністю і деякі пакунки з книжками повертала назад.

⁸⁷ Мова про І том Історії української літератури М. Грушевського, що вийшла у Львові 1923 р.

⁸⁸ Твір Є. Х. Чикаленка. Пор. прим. 27.

⁸⁹ Григорій Голоскевич (1884—?) визначний мовознавець. На процесі СВУ засуджений на п'ять років тюремного ув'язнення, а після заслання на Сибір. Тут говориться про мовну коректуру брошури Є. Чикаленка.

⁹⁰ Чикаленко біднував у Австрії. Щойно 1925 р. переїхавши до Подебрад він мав скромний заробіток при Українській Господарській Академії.

⁹¹ Дружина Сергія Шелухина. Виїхала на еміграцію 1923 р.

⁹² Один з афоризмів Козьми Пруткова.

⁹³ Володимир Кирилович Винниченко (1880—1951). Мова про його хутір у Франції. Тут С. Єфремов дає дуже влучну характеристику Винниченка, який винаймав тоді ферму біля Парижу.

⁹⁴ Натяк на наукову працю, яка прошеї не приносить.

⁹⁵ Праця С. Єфремова про І. Нечуя-Левицького вийшла 1924 р.

⁹⁶ Праця про Панаса Мирного вийшла 1928 р.

А чи Ви вже твердо осілились у Відні? Що думаєте далі робити? Ю. М.—ні і всім, хто з знайомих є коло Вас, «шелесніть поклона», ще й низенького. Цілую Вас братерськи.

Ваш Сергій Єфремов.

13. VI. 1924.

VII.

Любий Євг[ене] Харламповичу,⁹⁷

Прочув оце од Івашка, що Ваша згуба знайшлася.⁹⁸ Нарешті! Ну, хвалити Бога... Але разом з Вашими записками послав я тоді ще переклад Ганни Євгеновни, оповідання для В. М. Леонтовича та книгу й рукопис Дебагорія-Мокрієвича.⁹⁹ Чи не можна поширити по тих гемонських «спрятах та порозшукувати і це все? Надто мені жалко Дебагорія старий їдучи до Болгарії, свої надії на прожиток базував власне на мемуарах, які збірився продати. Спершу бомбардував мене листами, благав, прохав, плакався... А я щό міг зробити з тими песиголовцями,¹⁰⁰ що беруться щось робити і брешуть гірш од псів. Довелось і мені очей у Сірка позичати. Взагалі це історія, якій я ймення не доберу на жадній з відомих мені мов. Отже видряпайте і пошліть старому Дебагорієві до Болгарії, бога ради. Гарної він думки про українців!

Боюсь я, що тут Ваших мемуарів не пощастить надрукувати, а втім побачимо. Цілую і вітаю.

Ваш Сергій Єфремов.

10. X. 1924.

VIII.

Любий друже,¹⁰¹

Простіть, що так довго не відписував на Вашу листівку. Тільки цими днями вернувся з санаторії, де кінчав літо, й застав од Вас звістку. А тепер от відповідаю на Ваші запитання.

⁹⁷ Лист ч. VII, це додаток «до листа Івашка Чикаленка до свого батька від 15. VI. 1924».

⁹⁸ Мова про рукопис споминів Є. Х. Чикаленка.

⁹⁹ Пакет з рукописами, які переслав С. Єфремов на еміграцію десь 1922 р., опинилися якимсь чином у Павла Івановича Зайцева (пор. прим. 107). У тому пакунку була «Хроніка родини Гречок» Володимира Леонтовича (1866—1933) — вийшла в видавництві «Українського Слова», Берлін 1922, якісь переклади Ганни Келлер-Чикаленко і спомини відомого народника-революціонера Володимира Дебагорія-Мокрієвича (1846—1926), який друкував багато споминів ще з 80-х років минулого століття. Намагання С. Єфремова таки увінчалися успіхом і рукописи потрапили врешті в руки власників-авторів.

¹⁰⁰ Нормально песиголовцями називав Єфремов большевиків. Чи не є це вказівка на те, що згадані рукописи перевезли на еміграцію якісь большевицькі дипломати?

¹⁰¹ Лист ч. VIII на трьох сторінках листового паперу розміру 13½ × 21¼ см. Зверху листа напис рукою Є. Чикаленка: «Лист С. О. Єфремова одержано у Відні 19. X. 1924.

1. Який ТУП Ви розумієте?¹⁰² Коли другий, після невдатної спроби перетворитись на партію, то розмови про його почались либонь 1908 р., вже після виборів до III-ої Думи, а поновлено його справді аж р. 1909-го; тоді головню заходами небіжчика Леоніда Миколаєвича¹⁰³ й почали рости гуртки. Не диво, що у Вас не зберегла нічого про це пам'ять, бо й справді це вийшло якось малопомітно, само собою. У мене десь повинні бути й документи (протоколи), але через усякі пертурбації тепер їх розшукати не могу.

2. Орган Обнинського¹⁰⁴ звався «Національня Проблемы». Розмови про його провадилились дуже довго, але справді почав він виходити вже під час війни: ч. 1-ше вийшло в травні, а останнє — 4-те — в вересні 1915 р.

3. Премійовані твори були такі: «Вентиляція» за підписом «Зелений Змій» (чч. 160—161) і «з життя одного волоцюги» за підписом Ів. Круча (ч. 166). Опіріч того, на конкурс були прислані, але надруковані на звичайних умовах: «Про зуби» Гр. Коваленка (ч. 168), «Слухайся свого серця» Л. Старицької-Черняхівської (ч. 177) та «З літопису мебльованих покоїв пані Вілецької» Н. Романовички (ч. 178—179). Хто такі Зелений Змій та Ів. Круча — тепер не згадаю. Може пам'ятає Мехед, то як побачу — спитаю.¹⁰⁵

Нетерпляче дожидаю Ваших згадок. Шматочок їх (у Л. Н. В.) я читав і лиш пожалкував, що так мало. Чи пощастить їх тут видати — дуже непевен: наші видавництва взагалі на тонку прядуть. Можна б, думаю, було надрукувати їх у поновлений «Україні» (редактує Мих. С.)¹⁰⁶ тільки що передруковувати вона ледве чи схоче. Як би знаття, що вона виходитиме, то можна було б просто сюди ці спомини й направити. Та хто ж це знає? Та не знати, чи й довго виходитиме. Я колись прохав Вас потрусити П. Ів.¹⁰⁷ і знайти книжку та рукописа Дебагорієві. Чи знайдено? Страшенно мене це турбує, що я так підвів старого. Якщо знайдено, то дуже прохав би послати на адресу: Болгарія. Гор. Чирпань. П. Каблукову.

З Вашими давно не бачивсь, але мабуть у їх усе добре.¹⁰⁸ Зо мною

¹⁰² ТУП — Товариство Українських Поступовців постало з безпартійної Загальної Організації.

¹⁰³ Леонід Миколайович Жебуньов (1851—1919). Громадський діяч. Спершу російський народник, а опісля палкий українець.

¹⁰⁴ Віктор Обнинський (1867—1916) автономіст-федераліст, член Першої Державної Думи. Прихильник українців. Співпрацював у журналі «Украинская Жизнь».

¹⁰⁵ У той час жили два письменники Грицьки Коваленки — Григорій Андрійович і другий Григорій Олексійович. Тут мова, очевидно, про першого. Хто такі «Зелений змій» та Ів. Круча невідомо. Людмила Старицька-Черняхівська визначна промадська діячка і письменниця, дочка відомого поета, письменника, драматурга і артиста Михайла Старицького, убита більшовиками в Києві перед приходом німців 1941 р. Н. Романович — псевдонім Наталі Данилівни Ткаченко. Мехед — Методій Іванович Павловський (1877—1957) громадський діяч і журналіст.

¹⁰⁶ Журнал «Україна» виходив у Києві за 1920-х років. Редактор М. Грушевський.

¹⁰⁷ П(авло) Ів(анович) Зайцев (1886—1965), визначний шевченкознавець, однак в особистому житті дуже непорядкована людина. До цього місяця в листі Є. Чикаленко додав: «Пав. Ів. Зайцев, що замотав був і мої рукописи».

¹⁰⁸ Мова про Івашка і Петруся Чикаленків.

все по-старому. Роботи не оберешся і тільки біда в тому, що спокою на душі нема. Ну, та це вже хронічно.¹⁰⁹

Чи писав до Вас Олександр Федорович.¹¹⁰ Я йому дав був Вашу адресу. Василь Пилипович,¹¹¹ сидючи на селі, має писати свої згадки про книгарню. Не знаю, чи вийде у його й на письмі так, як у розмові. З ним не листуюся, бо через одну дурну дрібницю він на мене, видимо, сердиться.

Вітаю Ю. М., а Вас міцно цілую.

Ваш Сергій

29–30 червня 1925.

ІХ.

Любий та дорогий мій друже,¹¹²

Оце розпочинаю, моє до Вас дружнєє посланіє. А коли скінчу й одішло — не знаю, бо лист має бути довгий. Хоча, здається, все його й писати-му, бо чув, що Ваші згадки вже вийшли окремою книжкою, то мої уваги вже ні до чого. Та нехай. Може вони Вам дещо нагадають, а не нагадають, то просто хай це буде дружня товариська ніби розмова з приводу прочитаного.

Насамперед — чому я так забарився з цією розмовою?

Не знаю, коли Ви послали ті витинки з газети, але дістав я їх усього з місяць-півтора тому: досить довго поблукали, поки потрапили до мене в хату.¹¹³ Це перше. Взявся їх читати і перечитав швидко, бо цікаво, і багато мав що сказати. І власне ото й лихо, що багато. На великого листа зібратись важко, а тут ще підскочила наукова подорож до Чернігова, там посидів тижнів зо два у каторжній роботі над Шевченковим Щоденником,¹¹⁴ а вернувшись застав цілу копицю коректи на столі, стос

¹⁰⁹ Натяк на большевицьке переслідування.

¹¹⁰ Олександр Федорович Волошин(ов). Етнограф. Івашко збирався з його сином Костем 1921 р. виїхати з України, однак «*Петрусь дуже не радив і восени я передумав*». (Лист Івашка до його батька 1 лютого 1922).

¹¹¹ Василь Пилипович Степаненко, широковідомий в дореволюційному Києві продавець у книгарні «Київської Старини». Про нього багато в «Спогадах» Чикаленка. Автор виразу «шелесніть привіта»?

¹¹² Найдовший лист С. Єфремова на 20 стор. листового паперу такого самого гатунку як і листи 1—2. Текст листа позначений червоним і синім олівцями та приписками Є. Чикаленка. Цей лист незвичайно важливий як коментар-додаток до спогадів Є. Х. Чикаленка. Деякі замітки Єфремова не подобалися Є. Чикаленку і в наступному листі Сергій Олександрович мусів «в'яснювати відношення». В. В. Міяковський провів докладний аналіз цих заміток знайшовши відповідні сторінки в Спогадах Чикаленка (вид. УВАН-НТШ, Нью Йорк, 1955, 504 стор.) і в деяких випадках подавав замітки «поправлено», або «непоправлено». Ми користуємося цими замітками (підкреслені в тексті). Цікаво, що в ряді випадків замітки Єфремова збігаються з скупими до речі замітками, які поробив Д. Антонович тотуючи іменний покажчик до Спогадів Чикаленка (стор. 487—501).

¹¹³ Натяк на большевицьку цензуру.

¹¹⁴ Це найкраще дотепер видання «Щоденних записок» Т. Шевченка вийшло як четвертий том «Повного зібрання творів Тараса Шевченка» під загальною редакцією акад. Сергія Єфремова, Київ, ДВУ 1927 стор. XL + 787. У цьому виданні був близьким співробітником В. В. Міяковський.

словника, що редактую,¹¹⁵ і т. и. і т. и. То коли все до пуття подоводив, знов збігло тижнів зо три. А лист до Вас — тому що довгий, все йшов у відклад... Та й довідкладався до того, що й сам бачу, що вже «в свинячий голос» мої уваги до Вас прийдуть...

Згадки я перечитав з величезним інтересом, у багатьох місцях просто з хвилюванням, бо мало не половина з того, про що в них говориться, проходила й у мене на очах, я його переживав разом з Вами й іншими дорогими людьми, духом од яких повівають Ваші згадки. Отже не треба перед Вами розводитися про те, як вони мене захопили та й нагадали і самому багато дечого з того, про що давно не згадував і що може почало навіть примерхати в пам'яті. І читаючи я часто — вибачте, любий — досадував на Вас за те, що Ви так подекуди коротко пишете, що Ви даєте, як кажете на початку, лиш конспект свого життя, передмову до Щоденника. Хотілося б ширших згадок, більше побутового матеріалу (особливо в перших розділах) і докладніших характеристик людей та подій (у дальших). Я пригадую багато з Ваших устних опозиданнів і, рівняючи їх до написаного, бачу, що конспективність їм дуже пошкодила і подекуди надавала вигляду якоїсь анекдотичності — на шкоду типовості. Шкодить і чисто з літературного боку те, що Ви дуже часто перериваєте оповідання фразою — «про це мова буде далі»: це надає викладові Вашому одноманітності. Отже найперше і загальне моє бажання! — щоб Ви розробили свої згадки не як конспект чи вступ до чогось иншого, а самі по собі, — тоді вони будуть ще цікавіші.

А тепер по ряду виложу Вам те, що я собі одзначав читаючи. Цифра означає № фельстона, як Ви самі їх позначили в тому примірнику, що у мене в руках.

16. «Чи довго ще кривді й неправді тлумити» — це не Пильчикова вірш, а Драгоманова, відомий більш у переробці Старицького. Історію цього віршу Драгоманов докладно розповів у своїх «Австро-руських споминах».¹¹⁶

— Пильчиков помер не «років через два», а 5/17 жовтня 1893 року.¹¹⁷

21. Жінку Карпенка-Карого звали, здається мені, *Надія* (а не Віра) Карлова.¹¹⁸

32. Олексій Маркевич, а не Маркович.¹¹⁹

¹¹⁵ «Російсько-український словник», Київ 1924 — незакінчений. Перші два томи включаючи літеру Н редагував А. Кримський, а третій (літери О-П) Єфремов (вийшов 1927—28).

¹¹⁶ 16 (відповідає стор.) 121 Спогадів, вид. 1955; перше число є числом фельстона. (Пригадуємо ще раз, що підкреслені слова і речення — авторства В. В. Міяковського); *поправлено вірш*. До речі Д. Пильчиків (а не Пильчиков, чи Пильчиків) стояв на національних (від націоналі, як їх звав М. Драгоманов) позиціях, а не на космополітичних позиціях Драгоманова, а тому вірний драгоманівець Чикаленко не виявляє великої симпатії до Пильчикова, хоч і визнає його пропагандистські здібності.

¹¹⁷ — 123 *Дата смерті Пильчика* (так часто і в минулому столітті називали Пильчикова) *не поправлена*. (Звичайно, треба б — Пильчик).

¹¹⁸ 21 — 149 *поправлено ім'я дружини К(арпенка)-К(арого)*. На честь дружини І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич) назвав свій хутір коло Єлисавет(град)у «Надією».

¹¹⁹ 32 — 223 *не поправлено О. Маркович* (про нього мова також на наступній 224 стор.).

34. Статті Лесевича на українські теми були ще в «Сине Отечества» (найсильніше була написана, пригадую, з приводу Св. письма українською мовою).¹²⁰

35. Михайловського звали не К., а Николай Костянтинович (він звичайно підписувався *Ник. Михайловскій*).¹²¹

36. Вперше я був у Вас у Перешорах з Кониським не 1897, а 1898 р. До Криму ми тоді не їхали, а тільки до Одеси, куди й виїхали од Вас разом з Комарем і в його й оселилися на тих 4-5 днів, що пробули в Одесі.¹²² До Перешор ми заїхали по дорозі. Всеукр(аїнська) Організація тоді вже існувала. Я хоч і знав про Організацію, але членом її ще не був і в розмовах на цю тему участі, натурально, не брав. «По од'їзді Кониського» Комар не міг нічого пояснити, бо, як сказано, він виїхав з Перешор разом з нами. Установчий з'їзд Організації відбувся р. 1897, і члени Київської Промади (напр. Лисенко, Старицький та й інші дехто) участь у йому брали. Не пам'ятаю добре, чи був членом ради Кониський; якщо не був, то не через непопулярність, а тому, що він тоді вже недугував і жив у Києві тільки влітку, а зимував з 1895 р. у Криму, — отже діяльної участі в Раді просто не міг брати фізично.¹²³ Взагалі про непопулярність Кониського в Організації не може бути й мови, — навпаки: його квартира була штабом, де збиралися завжди і кияне, і приїзжі (і з Вами я вперше спіткався у тій ж таки кімнаті вікнами на бульвар^{123а} р. 1897-го, — Ви були тоді з Юрком Тобілевичем). «Виключно культурником Кониський не був, хоча, може бути, його політика («нова ера», видання «Правди» і не-устанна пропаганда українства в межах Росії) й мала чималі хитби. Здогад про те, що «прискорили його смерть», не має під собою жадних підстав: до чого тут якась «образ», коли просто запалення легенів разом

120 34 — ? С. Єфремов мав на думці те місце, яке відповідає стор. 213 у Спогадах, де сказано про те, що Лесевич «писав у Рус. Мысли» та «СПБ-ских Ведомостях»... статті «в оборону українського національного відродження».

121 35-237 *М. Михайловський поправлено* (В. В. Міяковський помилково каже *не поправлено*). Зрештою, можливо, що цю поправку звів В. Міяковський у нове видання «Спогадів» (ми не маємо під руками першого видання).

122 36 — 240 *Єфремов в Перешорах* (не поправлено). Це тим дивніше, що на полі Є. Чикаленко своєю рукою червоним олівцем дописав: «Дійсно Кониський був у мене сам 1897-го року, а на другий рік з Єфремовим. Пояснити те, що Чикаленко не поправив тут тексту можна тим, що треба було б робити основні редакційні зміни в тексті, а текст уже був набраний. Кониський їздив до Одеси, де виходили друком його твори.

123 Кониський і справді був душею Організації і скликав на перший з'їзд кого лиш можна було. З'їзд той був успішний тай участь у ньому була, як на ті часи значна (Чикаленко: «кажуть до 50 душ з різних кутків України»). Чикаленко синім олівцем підкреслив слова Єфремова: «Не пам'ятаю добре, чи був членом Ради Кониський», а на полі дописав: «А я пам'ятаю — не вибрали. Це підтверджує Лотоцький» (Олександр Ігнатович).

123а Будинок Кониського на Бібіковському (тепер Шевченківському) бульварі ч. 36. Незабаром після того Кониський продав цей дім і переїхав у будинок своєї дружини, де винайняв кімнатку (Марііно-Благовіщенська — тепер Саксаганського).

з звичайною астмою задушили його.¹²⁴ Про «почесне членство» взагалі, здається мені, наплутано, бо інститут почесних членів, якщо не помиляюся, повівся у нас в Організації далеко пізніше, вже по смерті Кониського. Лисенка, напр. обрано чи не в ювілейний його рік (1903-й), так само й Житецького. Перші кроки Організації — неясно і поплутано.¹²⁵

37. Про М. Ковальського на цім місці — зайве, бо він же помер перед заснуванням Організації, а виходить, ніби й він був якимсь боком до неї причетний.¹²⁶

40. Сумнів мене бере, чи була мобілізація козаків під час польського повстання р. 1830? Здається, легальна козачина востаннє була 1812 р. і тоді Рєпнін справді був її привідцею.¹²⁷

— Чи не анахронізм також і пригода з катером у зв'язку з пароплавною по Дніпру? Аджеж Шевченка р. 1861-го везли до Канева вже пароплавом. Між київсько-полтавською залізницею та початком пароплавби — «дистанція огромного размера».¹²⁸

45. «К(іевская) Старина» громадським виданням зробилась тільки з 1889 р., за редагування Кивлицького. До того ж це була особиста справа Лебединцева, а по його смерті — Лашкевича.¹²⁹

— Хреста на могилі Шевченка вже нема: скинуто р. 1923-го. Портрет у хаті на могилі — копія з Рєпинського. Дерев'яні на гору східці зробила не громада, а мало не самотужки Я. Гулак (1905 р.) на зібрані жертви.¹³⁰

46. Молчановський, як настав Клейгельс, і зовсім перестав бувати на Промаді. Навідувався тільки на редакційні зібрання і часто на них спав з утоми.¹³¹

¹²⁴ Тут скрізь правда по стороні С. Єфремова.

¹²⁵ Тут ближчий до правди Чикаленко. Він червоним олівцем підкреслив слова Єфремова «якщо* не помиляюся» і внизу на цій же сторінці під х) написав: «помлика», а на полі збоку: «На перших зборах вибрано Ант[оновича], Лис[енка] та Жит[ецького] почесними членами, це підтвердив Лотоцький». Далі Чикаленко червоним олівцем підкреслив слова Єфремова «обрано чи не в ювілейний рік (1903-й) і тим же олівцем на полі дописав «обрано 1897-го року».

¹²⁶ 37 — 246 М. Ковалевський (не поправлено). С. Єфремов помічав правильно, що Ковалевський ніякого відношення до Загальної Української Організації не мав.

¹²⁷ 40 — 260. Козаки в повстанні 1830 не попр[авлено]. Чикаленко (синім олівцем) на полі дописав: «була; я в 80х роках знав мобілізов. козаків в Лубенщині». Звичайно, сумніви Єфремова не виправдані. На «добровільний» базі козацькі відділи творили ще за Кримської війни всередині 1850-х років (пор. А. Танков, Из недавней истории малорусского козачества, Киевская Старина, т. 61 (1898) стор. 46—51).

¹²⁸ — 261 катер паров[ий] не попр[авлено]. Анекдота без точної дати.

¹²⁹ 45 — 294 К[іевская] Стар[ина] не попр[авлено]. формально правда по стороні Єфремова, але фактично і Лебединців, і, до певної міри, Лашкевич опиралися на співпраці Київської Громади, отже й Чикаленкову думку можна прийняти, очевидно, з певними застереженнями.

¹³⁰ Того, що большевики скинули 1923 р. хреста на могилі Шевченка, Є. Чикаленко знати не міг. Гірше те, що він перепутав Рєпіна-Ріпина з Рєпинським тай даних про сході на могилу не поправив («Спогади» стор. 295).

¹³¹ Чикаленко на полі червоним олівцем написав: «бував» (у «Спогадах» стор. 298 зазначено «рідко»). Н. І. Молчановський (1858—1906) визначний

— «Основи» не вів Шевченко, бо помер на самому її початку.¹³²

47. Справу з «Словником» переказано несправедливо щодо Грінченка і з фактичного боку не так, як було. Науменко нічого не редагував. Він тільки лишив був за собою А і Б, але за два роки не зібрався їх обробити, і їх зробив Грінченко. Тоді тільки й стало питання, чи має стояти на словнику й ім'я Науменка. Отже «радості» для Грінченка в Чернігові не могло ще бути ніякої. На мою думку Грінченко, зробивши цілий словник, мав повну рацію вимагати, щоб одне тільки його ім'я й стояло на його праці.¹³³

48. Ніколи на з'їзд не приходив околоточний. Це було р. 1896-го з лекцією Антоновича в господі Кононенка, а ще раніше. кажуть (бо то було не за моєї пам'яті), з зібранням на Шевченкові роковини. Епізод з лекцією Антоновича я розповів у «Раді» 1908 р.¹³⁴

48. Шраг учився не в Московському університеті, а в Петербурзі — спершу в Медично-хірургічній академії, а потім в університеті.¹³⁵

— Ф. П. Матушевський якщо і секретарював на з'їздах, то випадково. Ця робота падала виключно на мене, окрім того часу, коли я сидів у тюрмі (1906 р.).¹³⁶

49. До організації мене прийнято р. 1901, і я, будучи студентом, був і членом, спершу кооптованим (так мені сказав Антонович), а потім перші ж

український історик і громадський діяч, за свою діяльність засланий на Сибір. Вивчав документи до історії України в Стокгольмі і Будапешті.

132 46 — 302 *Основа; вів Шевченко* (не поправлено). У Єфремова правильно. Шевченко брав участь у підготовці і бачив перше число «Основи» та деякі матеріали до дальших чисел.

133 47 — 303 *Словник* (не поправлено). Є. Чикаленко зазначив на полі червоним олівцем: «У мене розказано вірно. Науменко сам зрікся і Г[рінченко] вдруге редагував А—Г». Справа словника Київської Громади, до якого матеріали збирали українські діячі майже пів століття, лишається спірною. Так наприклад, мій батько (Д. Антонович) погоджувався в цій справі з Чикаленком, однак не можна забувати, що він мав ідеологічні спори з Грінченком. У справі словника зустрілися дві генерації, два світогляди і підходи. З одного боку амбітний і, ніде правди діти, з важким характером, але незвичайно працьовитий Б. Грінченко, який обов'язково хотів, щоб його прізвище фігурувало на словнику, а з другого боку Стара Громада, яка справу словника уважала громадською справою і тому не хотіла, щоб на словнику фігурувало якенебудь прізвище. Це один з вічних спорів і в залежності від характеру та світогляду різних поколінь, буде по-різному розв'язуватися, отож і «правда» може бути по-різних боках. Про Грінченка дивися також далі в примітках до параграфів 50, 53, 56, 57, 62, 67, 68, 72 і 81. С. Єфремов скрізь виступає вірним оборонцем Бориса Грінченка.

134 48 — 311. *Околотовч[ний] на з'їзді Організації не попра[влено]*. Правда по стороні С. Єфремова. Це доказують спогади О. І. Лотоцького «Сторінки минулого» т. I, Варшава 1932 (Саут Баунд Брук 1966) стор. 170 і замітка Д. Антоновича в іменному покажчику до «Спогадів» Чикаленка, стор. 487. Обидва автори однозгідно твердять те саме, що й Єфремов. Єдине розходження між С. Єфремовим і Д. Антоновичем у тому, що перший відносить це до 1896, а Д. Антонович до 1897 р.

135 48 — *Шраг — університет нема*. На полі Є. Чикаленко дописав синім олівцем: «Шраг вчився... можливо». Тому він і викреслив згадку про освіту Шрага з тексту споминів, отже виправив.

136 — — 312 *Ф. Матушевський секретарював не попра[влено]*. Свідчення Єфремова правильне.

збори й вибрали мене. Матушевський тоді вже не учителював, а вчився в Дорпаті. Дурдук(івський) вже скінчив Академію, а Страшкевича й зовсім не було, він перебрався до Києва пізніше, либонь р. 1903. Доманицький захопився кооперацією пізніше — р. 1904—1905, перебуваючи в Колодистому. Прокопович так само почав працювати у видавництві пізніше, вже по революції, бо цілими роками перебував за кордоном як учитель у Терещенків. Лотоцького не було в Києві з 1900 р. Взагалі тут наплутано.¹³⁷

49. «Тарасівці» тоді вже не існували як організація.¹³⁸

— Квасницький і Хотоський поробились кооператорами вже геть-геть пізніше, — Квасн(ицький), напр., одсидівши за «Громадську Думку», отже десь р. 1908—09.

50. Чи ж Грінченко справді вимагав, щоб звільнити Степаненка? Або хтось інший? Я певен, що серйозно цього ніхто не ставив. Ми частенько нарікали на Степаненка за деяку прубість з покупцями, за рутинність, але поважали за чесність і правдиву вдачу, так що про звільнення не могло бути й мови. Епітет «удалой книгопродавец» трапився в листі тільки раз випадково і не для конспірації, а просто тому, що малолітній автор листа не знайшов кращого комплімента. Спонуляризували ж цей епітет вже ми самі, звучи так Степаненка в жарт.¹³⁹

— «Красу і силу» Винниченко приніс не до редакції, а до мене особисто. Взагалі весь епізод переказано не так, як він був. Секретарем «К[іевской] Старины» був тоді вже я, а не Доманицький (тоді вже він хорував і в Києві не жив).¹⁴⁰

52. Ювілей Лисенка і наша з ним подорож до Галичини були р. 1903, в листопаді, мабуть.¹⁴¹

— До готелю Саського ми заїхали не тому, що там жив Вовк, а тому, що я перед тим прожив там зо два місяці.¹⁴²

— Оповідання Вовкове про Кузьму, мало не дословно записане, я надрукував у «Нашому Минулому» 1918 р.¹⁴³

53. В «Раді» не було ніяких «гострих виступів» Грінченка, та й взагалі писав він там мало. Ви, мабуть, розумієте статтю в 55 ч. «Громадської думки» — «До наших товаришів-галичан». Вона без підпису. Хто її писав, я не знаю, бо тоді сидів у тюрмі. Але знаю, що вся редакція поділяла виліжені в ній думки: Федір Павлович, напр., не раз говорив навіть гостріше: «Галичанин. Гнать його в ший». То чому ж Ви винуватите самого Грінченка за «нетактовність»? Я оце допіру перечитав ту статтю — написано її дуже м'яко й умірковано. Не дивно, що тоді Галичане розсердились, а дивно, що Ви й тепер той анонімний, значить редакційний виступ трактуєте так суворо й робите за його винним одну людину.¹⁴⁴

137 49 — 314 С. Єфремов (не поправлено). Правда по стороні Єфремова.

138 49 — 319 Тарасівці? (Правильніше було б стор. 318). Чикаленко зрозумів свою помилку-анакронізм і викреслив те місце, бо в спогадах його нема.

139 50 — 322 Г. Степаненко зм'ягчено. Ус[унено] пр[ізвище] Грінченка.

140 — 325 «Краса і сила» (не виправлено). Синім олівцем Є. Чикаленко зазначив: «Красу і силу» я вірно переказав». Свідчення протирічні.

141 52 — 331. Ювілей Лисенка. Виправлено.

142 — 332. Отель Сасько. В тексті нема назви готелю.

143 — 332 Кузьма. Нам не ясно, яку примітку тут хотів подати В. Міяковський.

144 53 — 339 Грінч[енко] в Раді (не поправлено). Проти слів «Федір Павлович [Матушевський] напр., не раз говорив» Є. Чикаленко червоним

54. Жебуньов ніколи не виходив з Ради «Просвіти» — навпаки, працював до самого її закриття. Всує й тут згадано автократизм Грінченка. Цей автократизм виявлявся хіба в невсипущій роботі, з найчорнішої починаючи. А Жебуньов, цінючи цю роботу, навіть спеціальний фонд при видавництві «Просвіти» заложив був.¹⁴⁵

55. Японська війна почалася 27 січня 1904 р.¹⁴⁶

— З'єднана трупа зовсім не один сезон прала: почавши з 1899 р. два сезони прала в Києві з Кропивницьким і Заньковецькою, а Садовський аж до 1905 р. Провінція так само бачила їх укупі тих самих кілька сезонів.¹⁴⁷

56. Постанова про політичну програму Організації була зроблена, мабуть на літньому з'їзді 1903 р., а може й 1902 р. Постать Грінченка шаржовано. Бурхливий з'їзд був 1904 р. В Раді ні Квасницький, ні Чехівський ніколи не були: Квасницький тоді вчителював на Звіринці, а Чехівського й зовсім не було в Києві.¹⁴⁸

57. Є[фремов] «був тоді всеціло під впливом Грінченка, який ніколи не перечив Є[фремо]ву, а навпаки похвалював усе, що той писав, чи робив» — це не так. За Кобилянську, напр., і Грінченко зі мною спорився і спорився дуже. Та й було те р. 1902-го, і Ваші «гострі дорікання» не заважали нам бути приятелями. І холоднішим я до Вас не став, — остільки не став, що, напр., Грінченко вважав, що я під Вашим впливом «всеціло». Бачите, який курйоз виходить! А справа мабуть у тому, що я і тоді мав, і тепер маю (може й погану) звичку слухати кожного, хто, як мені здається, має рацію, а робити все ж як мені здається кращим. І це різні люди раз-у-раз ставили на карб чимось чужому впливові. Так було й в епізоді з Кобилянською, коли я вперся проти всіх. До речі: таланта Кобилянської я ніколи не одкидав, а до «Віку» не взяв її за-ради протесту проти напрямку її творчості, — протесту може справді молодечо- дурного. Але я й тепер у йому не каюся, бо цим безперечно викликано було деяку диференціацію наших літературних сил і уважливіше відношення до літератури. Думаю, що весь наш тодішній «розбрат» у Вас вийшов і неясно, і несправедливо.¹⁴⁹

олівцем зазначив: «Це говорив Ніковський». До слів Єфремова «То чому ж Ви винуватите Грінченка за нетактовність?» — Чикаленко червоним олівцем на полі зазначив: «писав її Грінченко».

145 54 — 341 *Комітет грамотности* (має бути стор. 342). Не поправлено, хоч твердження С. О. Єфремова про Жебуньова підтримують записи самого Чикаленка в «Щоденнику», Львів, Червона Калина, 1931, стор. 98 (10 листопада 1909) і стор. 122 (10 квітня 1910) і далі.

146 55 — 345 *Японська війна* (не поправлено). У Єфремова правильно.

147 — 346 (-347). *З'єднана трупа*. Не поправлено.

148 56 — 335-7, 8 *платформи*. Чикаленко на полі коло цього параграфу поставив червоним олівцем знак запитання і оклику (?!), а слово «шаржовано» підкреслив.

149 57 — 366 *Грінч[енко]-Єфр[емов]-Кобилян[ська]*. Проти слів С. Єфремова «це не так» Чикаленко на полі червоним олівцем поставив «так». Описані курйози були в Чикаленка і з М. Грушевським (Щоденник, стор. 149 і далі, а зокрема 151 і далі), отже вияснення Єфремова зрозумілі.

Щодо О. Кобилянської, то демократові-народолюбцеві Єфремову не подобалися погана мова і «аристократизм» О. Кобилянської. Щодо мови з ним згоджується і С. Чикаленко. (Спогади, стор. 366).

58. Доманицький помер р. 1910.¹⁵⁰

— Думаю, що наші «сварки» у Вас перебільшено, бо ж усі національні виступи ми робили єдиним фронтом. Віттевські сільськогосп[одарські] Комітети тут анахронізм, бо ж вони були 1902 р.¹⁵¹

59. Зазначено на «Кобзарі» 1860 р. ймення видавця П. Симиренка — проти його волі. Він навіть був дуже з того не вдоволений. До речі — чому пишете — Сіміренко?¹⁵²

— «Ruthen[ische] Revue» — пізніше, вже в 900-х рр.¹⁵³

60. Перша нарада журналістів була у лютому 1905 р., делегатом був я. Ви були вже на другій.¹⁵⁴

— Короленко надрукував свого листа не в «Юге» (це херсонська невеличка газетка Гошкевича), а в «Южных Записках».¹⁵⁵

62. І знов мене сумнів бере, чи були членами Ради Квасницький та Чехівський.¹⁵⁶

— «Селянської Спілки» центр був, мені здається, таки в Києві, а не в Полтаві. Тут був вироблений статут, тут мав одбутися й перший з'їзд, у мене¹⁵⁷ цілий грудень пішов на підготовку до його. За «Сел. Спілку», між іншим, мене й посаджено, то це я добре пам'ятаю.¹⁵⁸

62. Черніпівська Промада теж була розкололася. Поміркованіші (Верзилов і ин[ші]) — лишилися у Демокр[атичній] Партії.¹⁵⁹

— «Радикали внесли повний розбрат і тим звели до нуля роботу тих громад, і там скрізь запанувала «московська демократія»... Невже Ви серйозно думаєте, що то через радикалів запанувала московська демократія? А воно так виходить.¹⁶⁰

— Гектографована відозва вийшла раніше, р. 1902. І про які «дійсні прихі» Прітчченка вона говорила — не розумію. Там на Грінченка зваливали тільки те, що він як «підлий ліберал» вихвалював «кнута» й запобігав перед урядом — видима дурниця. Фінал цієї дурної історії відбувся

150 58 — 367. В. Доманицький. Дати смерті не поправлено. У Чикаленка 1908, насправді В. Доманицький жив 1877—1910.

151 До слів «Віттевські... комітети тут анахронізм» на полі (тут і далі скрізь позначки і записи червоним олівцем) Чикаленко написав «ні», а після 1902 р. додав «(1902—1905) див. х». Внизу під текстом листа замітка х). Спомини Вітте І т. стор. 477.

152 59 — 371 Кобзар. Не поправлено. Хоч правда по стороні Єфремова (лист В. Г. Шевченка до Т. Г. Шевченка з березня 1860 р.). Чикаленко таки змагається й на полі написав: «так сам В(асиль) Ф(едорович) Симиренко» підписувався.

153 59 — 372 *Ruth[enische] Rev[ue]*. Не поправлено. Часопис виходив у 1903 р.

154 60 — 374 *З'їзд журналіст[ів]*. Не поправлено.

155 — 377 *Короленко* — «Юг». Не поправлено.

156 62 — 384 *Квасницький і Чехівський*. Не поправлено. Чикаленко підкреслив слова Єфремова «чи були членами Квасницький і Чехівський» і збоку написав: «були».

157 Єфремов помилково написав «мені», а Чикаленко справив на «мене».

158 62 — 385 *Центр. Сел. Спілка Полтава Київ*. Не поправлено. В. Міяковський, очевидно, уважав, що центром був Київ, а тому підкреслив слово *Київ*.

159 62 — 386 *Чернігівська* громада. Не поправлено.

160 — 386 *радикали і розбрат*. Не поправлено. Правда по стороні Єфремова.

у Вас в хаті (пам'ятаєте Мушине—«Проф. Антонович»...),¹⁶¹

— Про виразний вплив на мене Грінченка я вже говорив попереду.¹⁶²

— До виборів тоді ніхто (не тільки українці) серйозно не готувався, бо була революція. Підготовка до виборів почалася вже пізніше, коли радикали й демократи вже поєдналися — отже, як могла бути «непрестанна боротьба» між ними на цьому пункті. Перемога росіян-кадетів сталася, навпаки, тому, що ми вкупі навіть (і рад. і дем.) були занадто слабкі, а не тому, що чужі нібито нашу боротьбу використали.¹⁶³

— Лозинський і В'язлов — пізніше зробились нашими «приятелями», а р. 1905-го й чутки про них не було, та В'язлов і не жив у Києві.¹⁶⁴

— Кінець 62 фельетона — суцільний анахронізм.¹⁶⁵

66. Здається мені, що придворна кар'єра Распутіна почалася не 1905 р., а значно пізніше.¹⁶⁶

67. Уступ про «самолубство Грінченка» («його тішило, що він тепер є першою особою» і т. д.) — ох, як це прикро читати у Вас, любий Євгене Харламповичу.¹⁶⁷

— Про газету почали ми спільно думати й без постанови з'їзду.¹⁶⁸

— Епізод із «ся», чи не пізніший. (Згадайте оповідання Васильченка року десь там 1910). До його мабуть належить і Ваш афоризм. Принаймні я його од Вас чув тільки тоді.¹⁶⁹

68. Якось плутанина з переговорами демократів і радикалів. Я тоді сидів у тюрмі і деталей не знаю. Але як міг Грінченко домогатись монополії на газету, як газета («Громадська Думка») вже виходила.¹⁷⁰

— «Товариства допомоги студентам» не було, а було «Общество им. Т. Г. Шевченка для вспомоществования учащимся уроженцам Юга России».

161 — — 386 Гектограф[ічна] відозва. Автор Д. Антонович (Муха), який і судився з Б. Грінченком на суді чести.

162 62 — 387 Вплив Грінч[енка] на Єфремова. Не поправлено. Пор. прим. 133 і текст і прим. 149. Про це саме пише Чикаленко і в «Щоденнику». (Запис 3 лютого 1908, стор. 21-22). Все ж таки можна з певністю сказати, що Єфремов під впливом Грінченка не був і між ними дуже часто бували спори. Це були дві незалежні, хоч ідеологічно до певної міри і споріднені величини.

163 — — 387. До виборів у Д[ержавну] Д[уму] ніякої акції не вела. Чикаленко додав на полі: «я сам сказав, що пізніше».

164 — — 388 Лозинський і В'язлов. Не поправлено.

165 — — 389—390 анахронізми. Тут у «Спогадах» Чикаленка і справді поставлено поряд події з різних років.

166 66 — 404 Распутин. Не поправлено. Перша зустріч царя Миколи Другого з Распутіном відбулася щоправда вже 1 листопада 1905 р., однак «своєю людиною» при дворі Распутін став вже пізніше. (За інформацію дякую д-ру Р. Олійникові).

167 67 — 409 Грінч[енка] тішисть перша особа. Не виправлено. Чикаленко відносився до Грінченка крайньо негативно (зокрема з уваги на те, що Грінченко після короткого періоду співпраці назавжди розійшовся з «Радю»), хоч і цинив його працьовитість, наполегливість, видавничу діяльність і відданість українській справі (Пор. «Щоденник», стор. 126—127).

168 67 — 411 (має бути 412) газета. Не поправлено.

169 67 — 412 ся відділити. Не поправлено. До слів Єфремова «Епізод із ся ітд.». Є. Чикаленко на полі додав: «піднімалося не раз і в редакції».

170 68 — 413-4 рад [икально] -демокр [атична партія], газета Грінченка. Не поправлено. На полі Є. Чикаленко написав: «Ще не було газети, це було вкінці 1905, а газета почалась з 1906 р.».

«Кобзаря» спільними коштами видали обидва Петерб(урзьких) Товариства ім. Шевченка і «Благотв(орительного) общ(ества) издания общеполезн(ых) и деш(евых) книг».171

70. Причина занепаду д(емократично)-р(адикальної) партії не так у переобтяженні людей, як у загальній політичній реакції, що прийшла слідом за революцією 1905 р. Під час тієї реакції й закриття «Просвіт» виходила вже не «Пр. Думка», а «Рада».172

72. Журнал обстоював дуже не сам Грінченко, а й я, бо вважав себе більш здатним до журнальної, ніж до газетної роботи.173

81. Справа з газетою надто важлива, але багато сумнівів вона викликає в Вашій редакції. Про перший рік газети мені трудно говорити. Ви розповідаєте здебільшого про такі факти, яких свідком я не був і знаю їх тільки з чужого голосу (од Вас таки та й од другої сторони — Грінченків, Матушевського, тощо). Розваживши скільки можу, об'єктивно ті суперечні посвідчення і надзвичайно складну ситуацію — думаю, що освітили Ви всенюку справу однобічно і неточно, а надто всюди виставляючи Грінченка якимсь лихим генієм, чорним духом, що все робив на капость та своє самолюбство тільки тішив. Це, розуміється, не так. Не забувайте взагалі тодішнього гарячого часу і його перебільшених надій. Не забувайте, що й ближчі до газети люди політично і соціально не були однодумцями. Не забувайте хоча б ролі тоді В. М. Леонтовича, що навіть таку м'яку й урівноважену людину, як Матушевський, доводив до крайньої міри півну й обурення. А на всьому виходить — Грінченко винний?!174

Ну та досить цих хаотичних уваг. Вам певне вже надокучило їх читати, як і мені писати. Більшість їх — дрібниця. Я й сам за найбільшу вадку у Ваших згадках уважаю Ваше освітлення постаті Грінченка.174а Про це я вже Вам писав, посилаючи Ваш рукопис, і дуже жалкую, що Ви тих моїх слів не взяли під увагу174б й дали образ людини дуже далекий од правди. Саме цими днями я читав (у рукопису) згадки В. П. Степаненка — і він з таким пієтетом говорить про Грінченка... А у Вас читач набереється враження, що то був неможливий ідиот, інтригант, самолюб, якась надзвичайно злостива фігурка. Ви ж самі знаєте, що це не так, і мені дуже було досадно й боляче, читаючи, що Ви не знайшли відповідного тону, щоб змалювати цю складну і, на мою думку, не оцінену в нас фігуру, варту кращого і теплішого відношення. Я зовсім не прихильник фарисейського правила, що *de mortuis nil nisi bene*; я знаю й хиби Грінченкові, але думаю, що навіть його хиби були ніби відпором проти наших громадських хиб, що причина конфліктів, зрештою на теперішню мірку дрібних і незначних, лежала не в йому часто, а в противній стороні. Ко-

171 68 — 415 Т-во допом[оги] студ[ентам]. Не поправлено. В Єфремова правильно.

172 70 — 426 Параліч дем-рад. партій. Не поправлено.

173 72 — 438 (і далі) Журнал. Частково поправлено. Так наприклад, на стор. 440 написано, що «Б. Грінченко і С. Єфремов запевняли, що на журнал і т. д.».

174 81 — 450 і далі. Проти слів «виставляючи Грінченка якимсь лихим генієм, чорним духом» (підкресливши чотири останні слова) Чикаленко написав на полі: «то він таким і був».

174а Слова від «...уважаю Ваше...» до «...Грінченка» Чикаленко підкреслив червоним олівцем.

174б До «слів не взяли під увагу» Чикаленко на полі дописав: «я того листа не дістав». Рукописи Чикаленко дістав пізніше, а лист, мабуть, десь пропав.

ли я, напр., навпроти Грінченка поставлю «старогромадську публіку»,¹⁷⁵ то не вагатимусь сказати, на чиему боці була правда. А ту сторону Ви не хочете цінити по заслугі... Ну, та справді вже досить. Треба нарешті кінчати.

Кілька тижнів тому я послав Вам усе, що міг знайти по наших книгарнях з термінологічної літератури, а також свою книжку про Івана Семеновича.¹⁷⁶ Чи одержали? Може Вам ще чого треба — то напишіть. Вже одіславши, похопився, що не вложив до посилки рус.-укр. словника, якого досі вийшов тільки один покищо том. Якщо й він Вам потрібний буде, то вишлю. Друкується тепер т. III (О-П), на жаль, під моєю редакцією). Кажу на жаль, бо ця робота мені нецікава й одбірає багато часу та одбиває од цікавіших мені тем і праць. Та — мусів, нічого не зробиш! Кримський працює над II-м томом, який теж друкується. Хотілося б швидче скінчити, щоб мати вільну руку на щось інше, але певне з рік ще сидітиму над цією роботою єгипетською, якщо віку продовжиться й здоров'я послужить. Взагалі з словниками у нас починає ставати справа на реальний ґрунт. Інститут Наукової мови при Академії Наук дістав замовлення на 20 термінологічних словників і, що важніше, не тільки за мовлення, а й грошей на той рік — 100 000 карб. Коли захоплення пішло вже «до глибини кипені»,^{176а} то словники будуть. Так за рік, за два; може уся праця буде скінчена. Яка вона буде — то вже інша річ. На свою, напр., роботу я дивлюся як на чорнову, після якої можна буде приступити вже до путячого словника. Ну, та взагалі нам «хватопоком» доводиться за рік-два робити таку роботу, на яку інші можуть витратити десятки років за далеко кращих обставин.

Як же Вам на новому місці живеться? Дуже-дуже, пишучи цього листа, хотілося мені просто, як колись, поговорити з Вами. В листі всього не напишеш, та й виходить часто не те, що хотів сказати.

Братерськи обіймаю і цілую Вас. Ю. М. — привіт. Коли бачитеся з ким із добрих людей, то «шелесніть поклона» (до речі — з автором цього виразу я тепер часто листуюся: бідую він, сердечний, тяжко на селі, хворий і знесилений). Ну, будьте ж здорові!

Ваш Сергій Єфремов.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Стара Київська Громада. С. Єфремов має на увазі В. Науменка та ін.

¹⁷⁶ Нечуй-Левицького.

^{176а} Любимий вираз Чикаленка, що «Україну треба любити не лише до глибини душі, але й до глибини кипені».

¹⁷⁷ Варто хоч коротко обговорити питання, чи поробив поправки в своїх спогадах Чикаленко на базі заміток С. Єфремова? Написавши спогади Чикаленко напевно давав їх переглядати теж іншим людям (О. Лотоцькому, Д. Дорошенкові, В. Короліву-Старому, може М. Славінському та іншим), отже не легко з'ясувати поскільки Чикаленко взяв на увагу саме замітки Єфремова. В деяких випадках пам'ять обох пригадувала інакше речі, в деяких помилявся Єфремов, але здебільшого його замітки правильні. В одному випадку: про поїздку з Лисенком до Львова (пор. прим. 141) ми можемо майже з певністю сказати, що поправку в свої спогади Чикаленко вставив на підставі цього листа Єфремова, оскільки М. В. Лисенко їздив до Львова в супроводі лише двох осіб Чикаленка і Єфремова (пор. прим. 135). У деяких випадках Чикаленко визнавав, що помилявся, але змін не вніс (відвідини Кониського і Єфремова в Перешпорах). Однак у деяких випадках поправки Чикаленка збігаються з поправками, які пропонував Єфремов, а тому ми маємо всі підстави припускати, що Чикаленко ними покористувався, хоч «Спогади» вже були в друку.

† В. Міяковський

ЛИСТИ С. О. ЄФРЕМОВА ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА*

(Редакція М. Антоновича)

З матеріалів Музею-Архіву ім. Дм. Антоновича при УВАН
у Нью-Йорку, США.

Х.

5. VIII. 1925.

Любий та дорогий Євгене Харламповичу,¹⁷⁸

Вернувся вчора з Харькова, з правописної наради. До нового року має бути остаточно розроблена й затверджена система правопису, то доведеться попрацювати. Між иншим (це цікаво буде для Вас усіх) ухвалено, задля уніфікації правопису по всіх українських землях, викликати на правописну конференцію (в жовтні) Гнатюка, С. Смаль-Стоцького та Сімовича, як членів правописної комісії.¹⁷⁹ Добре було б, коли б вони не знехтували запросин і таки приїхали. Другої такої okazji може не бути.¹⁸⁰

Двічі проїздив повз Кононівку¹⁸¹ і хвилюючись притягувався до таких знайомих, сказав би — рідних околиць, на станції шукав знайомих обличчів. З людей пізнав бородатого начальника станції, та й годі. Місце перемінилося досить помітно. Масив парка вже не здається таким монолітним, світліть прогалинами і ніби коротший став. Крутом його обсіли

* Продовження з «У.І.» число 3—4, 1973 і 1—3, 1974.

¹⁷⁸ Лист написано на 11-ох сторінках такого самого паперу як і попередній.

¹⁷⁹ Ця правописна конференція відбулася багато пізніше, в травні 1927 р. На ній уточнено правопис, який дотепер (принаймні теоретично!) зобов'язує всіх українців, що є поза диктатом Москви. Він відомий як «правопис Голоскевича» (1929 р.). Дев'яте видання — Лондон 1961 р. видавництва «Союзу Українців у Великій Британії». — Гнатюк Володимир, визначний учений — етнограф (1871—1926). Смаль-Стоцький Степан (1859—1938) визначний мово- і шевченкознавець та політичний і суспільно-громадський діяч на Буковині до Першої Світової Війни, опісля в Празі аж до смерті. Сімович Василь (1880—1944) визначний мово- і літературознавець.

¹⁸⁰ З трьох названих учених на правописну конференцію поїхав лише В. Сімович. В. Гнатюк передчасно помер, а С. Смаль-Стоцький відмовився їхати як рішучий антикомуніст. Замість них поїхали К. Студинський та І. Свенціцький.

¹⁸¹ Кононівка — маєток Є. Чикаленка, де С. Єфремов до революції не раз бував. Проїжджаючи тепер поїздом він поробив деякі спостереження, які не могли не розворушити Є. Чикаленка до глибини душі.

жовтенькі хатки і витяглися аж понад Абросимівським ставком. Так само й по полю порозкидано чимало хаток, поміж станцією і парком. Вигляд їх не блискучий; наче зроблено все похапцем, нашвидку. Не видко зовсім садиби того Абросимова, що був побіля Вас: мабуть знищена. Зате та, що понад коліско — цілісінька і так само має вигляд економії: по суті вона нею й лишилася, тільки хазяїна перемінивши...¹⁸² Ліс (що за греблюю) здалеку видається цілим. З будинків так само видко самі дахи...

Розворушило це в мені давні спомини і тим щільніше нав'язуються вони до Вашого листа. Тільки треба про дещо умовитись, щоб не було між нами одного, чи навіть двох непорозуміннів.

Насамперед — звідки Ви взяли, любий мій, що я на Вас сержусь, та ще й «страшенно»?¹⁸³ Те, що на деякі події й на деяких людей я дивлюся (і дивився) іншими, ніж Ви, очима — не заважає (і не заважало) мені глибоко Вас шанувати і сердечно — істинно сказав би: «серцем синовським» — любити. Багато — Ви сами це знаєте — з Вами пережилося незабутнього, що в'яже людей навіки і не залежить від хвилинних настроїв. Я взагалі в своїх стосунках до людей — однолюб і не міняюся од будь-якої дрібниці. Тому може й до Грінченка я ставлюся і тепер так само, як ставився до його живого — себто перевагу бачу в його — кращих і сильних його рис над другорядними вадами, твердо пам'ятаючи прекрасні слова з похоронної пісні: «несть человек, иже жив будет и не согрешит»... Отже коли б мені — а цього я щиро не бажаю — довелося Вашого некролога писати, то думаю, написав би з усією теплою, на яку тільки спромігся б. Можу тільки потішити і себе, і Вас тим, що взагалі для мене нема тепер де подзвінжати справляти,¹⁸⁴ хоч це часом завжди істинної муки, що не можеш згадати хорошу людину теплим словом (так, напр., я почував себе над гробом Петра Януаровича¹⁸⁵). За довгі роки звик був дзвонарювати, а як тепер стягнуто тебе з дзвіниці, то... а втім вибачте, що на таку тему розпатякався.

Друге: і в думках не покладав я того, щоб накидати Вам, ніби ви вигадуете факти. Я думав тільки, коли писав свого до Вас листа, що Ви дивитесь на факти своїми очима, а як очі і мої і Ваші можуть иноді чогось не добачати, або помилитися, то і всеньке освітлення, *суб'єктивно* правдиве, *об'єктивно* буде непотрібним і часто разючим дисонансом навіть щодо самого автора. От у чому власне ми й розходимося з Вами, оцінюючи досі неоцінену як слід у нашій літературі — сміливо це кажу — постать Грінченка.

Деяких фактів я свідком не був — це правда і я сам зробив цю оговорку, пишучи свої уваги. Але все таки я стою на тому, що моя оцінка Грінченка і *об'єктивно* і *суб'єктивно* правдивіша, бо людяніша, за Вашу. Ви посилаєтесь на небіжчика Жебунова,¹⁸⁶ на Мод(еста) Пилип(овича),¹⁸⁷ навіть

¹⁸² Масток Абросимова пертворено, очевидно, в радгосп.

¹⁸³ Є. Чикаленко як досить нервова і непоступлива в своїх поглядах людина мав на базі критичних зауважень С. Єфремова враження, що Сергій Олександрович на нього розгнівався. Ці враження намагається Єфремов розвіяти.

¹⁸⁴ Себто — писати некрологи.

¹⁸⁵ Пор. прим. 49 і далі прим. 66, 71, 76.

¹⁸⁶ Пор. прим. 103. Слова попереднього речення «я свідком не був» Є. Чикаленко підкреслив червоним олівцем, а на полі написав «це правда».

¹⁸⁷ Модест Пилипович Левицький (1866—1932) письменник і громадський дія; зокрема популярні були його твори друковані під псевдонімом

на Шелухина.¹⁸⁸ Останнього не торкатимусь, бо думаю, — і Ви з цим згодитесь, — що оцінка цього чоловіка, як надзвичайно однобічного і незабудькового на образи та скорого на погрози, жадної ціни не мають. Чим гнітив Грінченко в «Просвіті» Модеста Пилиповича — мені не відомо,¹⁸⁹ хоч життя в «Просвіті» мені відоме добре. Але візьмемо свідчення Жебуньова. Всі ми дуже любили цього неможливого їдиру, але всі ми знаємо, що суб'єктивнішого свідка мабуть важко було б знайти в цілому світі. І він міг їдирати на людину саме за те, що й сам робив. Це була його натура, і за цю натуру ми й любили цього «милого ругателя», але за свідка брати — мабуть, Євгене Харламповичу, Ви й самі його не взяли б.

Тепер про факти. Стаття «До наших товаришів галичан» — факт. Що її написав Грінченко — нехай також факт. Але, перше, стаття була анонімна, отже редакційна, за неї відповідальність колективна, — значить, «безтактність» виявив не Грінченко, а вся редакция. Друге — пишучи до Вас, я навмисне перечитав статтю і думаю, що коли б і Ви її тепер перечитали, то були б здивовані її лагідністю, делікатністю.¹⁹⁰ Проте я не дивую, що тоді галичане і Грушевський за неї образились: під гарячу руку чого не буває. А от дивно, що Ви тодішню образу галичан перенесли до теперішніх споминів, одбили тодішні хвилині настрої в тому, що повинно мати, як і кожен монумент, далеко тривкіше значіння. Я вважаю це за помилку — не в музиці, а в тоні, який робить музику.

Другий факт — Мушина відозва.¹⁹¹ Вона лежить тепер перед мене. У Вас вразіння таке, що в ній про Грінченка «не все було неправдою». ¹⁹² А я Вам кажу, що там усієї «правди» тільки й є, що вилаяно Грінченка (поруч Мордовця) «підлим лібералом» та накинуто йому поклони перед нагайкою. Про те ж говорилося і у Вас у хаті, закидаючи Грінченкові співробітництво в «Кіевской Старині». Будьте ж справедливі, дорогий мій,

Макогоненко — сатири на теми мовних і психологічних різниць між українцями і росіянами. Коло імени по батькові Мюд. Пилип. Є. Чикаленко поставив хрестик, а під текстом дописав «і на О. Г. Лотоцького».

¹⁸⁸ Сергій Шелухин (1864—1938) юрист, письменник і журналіст. До революції український діяч в Одесі. За УНР генеральний суддя і міністер судових справ. Автор кельтської теорії походження Русі (1929).

¹⁸⁹ Є. Чикаленко дописав: «мені відомо добре». Над текстом Є. Ч. дописав: «Даремно, бо всім відомо, що в громадських справах Гр(інченко) був тяжкою людиною, а в особистих милою».

¹⁹⁰ Тут ще раз дискутується справа з попереднього IX листа, параграф 53 (Пор. прим. 144). У спорі між галичанами і наддніпрянцями щодо літературної мови М. Грушевський був по стороні галичан і навіть перенісши «Літературно-науковий Вісник» до Києва видавав його «галицькою» мовою і прийнятим тоді в Галичині правописом. Про це докладніше в «Спогадах» і в «Щоденнику» Є. Чикаленка. До слова «делікатністю» Є. Чикаленко додав дві зірочки і під текстом дописав: «Тоді це було нетактовно, бо відштовхнуло людей від газети».

¹⁹¹ Муха — псевдонім Дмитра Володимировича Антоновича (1877—1945). Тоді вже був соціалістом і вів гострі спори з Грінченком.

¹⁹² На полі Є. Чикаленко дописав: «Таке мое враження».

¹⁹³ Данило Лукич Мордовець (Сліпченко) (1830—1905). Визначний письменник, однак у національному питанні зазнав хитань. Українська революційна молодь виступала проти нього.

і не накидайте на пам'ять Грінченка хоч того, чого — я певен — навіть теперішній Муха не зважиться обстоювати.¹⁹⁴

Третій факт — словник. Ви були членом словникової комісії, я ним не був. Деталі справи, напр. розмови в комісії, Ви краще за мене знаєте — це очевидно. Але все ж я не можу згодитися з Вашим свідченням і по-старому думаю, що моє незнання ширше охоплює цілу справу, ніж Ваша повна освідомленість. Я міркую так. Питання про двох редакторів (Науменко — як символ) не могло бути негативно вирішене ще в Чернігові, бо ж Науменко лишив за собою дві (найлегші) літери, щоб мати формальне право на означення на словникові свого ймення. Науменко тих двох літер не зробив і одмовився вже тільки в кінці роботи.* Їх зробив Грінченко. Логично тільки тоді й могло повстати питання про те, що ймення людини, яка нічого не зробила, не повинно й стояти на словнику. Грінченко мав повну рацію, бо міркування представників Старої Громади були сентиментального (чи назвіть це якось інакше), а не ділового характеру. І мені чудно читати у Ваших споминах: «Ми, члени комісії, підписавши його (договір), послали в Чернігів Грінченкові, який очевидно і не сподівався такої радості для себе. — тепер на вічні часи Громадський Словник в публіці буде носити назву «Словник Грінченка», так воно й сталося».¹⁹⁵ Сталося по заслугі. Бо громадський був не словник, а самі матеріали. А що з них зробив Грінченко — це показує рукопис словника, що переховується тепер в Академії. Я недавно переглядав ті зшитки з виправками і редакційною роботою Грінченка і можу сміливо сказати, що від попередньої роботи (Науменка, Тимченка чи ще там кого) камня на камні не лишилися. По правді Словник носить назву Грінченкового.

Не маю часу детальніше спинятися на інших Ваших запереченнях (в деяких, може бути, маєте рацію), — дозвольте зробити загальний висновок. Помилка Ваша, любий Євгене Харламповичу, в тому, що Ви фразу з Модестового-Пилиповичового анекдота — «Vater schick mir Geld» промовили занадто суворим тоном, її треба було вимовити м'якше, лагідніше — і правди життєвої було б тоді більше, і постать Грінченка не робила б того вражіння у Ваших споминах, якого вона не робила (принаймні на всіх, хто його знав. — а я ж знав його не менше за Вас) у житті. З листа Вашого мені ясно, чому так сталося. Ви пишете: «ганебне поведження Грінченка

¹⁹⁴ Про цей суд, що відбувався в домі Є. Чикаленка, див. його «Спогади» стор. 386—387. Пор. прим. 161. Дійсно Д. Антонович за 1930-х років, коли заходила розмова на ці теми засуджував характер Грінченка і його політичну діяльність, але високо цінив його працьовитість. І Грінченка і Єфремова мій батько уважав впертими і обмеженими (часом він навіть вживав слова «тупі» або «тупиці»), але, на даному етапі, до деякої міри навіть корисними людьми і чесності їх під сумнів не ставив та боляче переживав те, Єфремов «заломався» на суді СВУ. Пор. прим. 133.

* Перші літери розіслані при «К. Ст.» 1897 р., редакції Науменка, були занадто нашвидку зроблені і невдалі і їх рахувати не можна. (Прим. С. Єфремова).

¹⁹⁵ До справи словника пор. прим. 133.

¹⁹⁶ Є. Чикаленко додав від себе під текстом: «Я багато повикидав з записаного мною в 1907 році, що свідчило про «ганебність» повед(же)ння Грінченка. Зрештою в ім'я історичної правди треба ствердити, що В. Науменко також був невимовно амбітною людиною («генеральствував»). Пор. теж прим. 43.

обурювало мене до нервового хорування». Ви підкреслили аж двічі слово «ганебне», а я б зробив акцент на словах «нервового хорування»... Так, хороший мій друже, — Ваші тодішні нерви занадто перечорнили у Вашій пам'яті факти і примусили ганебне побачити там, де була може сама вугловатість і незломність вдачі.¹⁹⁷ Я напр. дуже боюся, що коли б під час історії з журналом я був на волі, а не спочивав на Лук'янівці, то Ви і про мене написали б те саме, що про Грінченка: я казав і кажу Вам, що будь я годі між Вами — усіх сил би доложив, щоб «Нова Громада» не закрилася, і маю надію, що свого досяг би був. А Ви б мене тепер може б освідчили як честолюбця, уперту й шорстку та неможливу людину. Трохи, може, б було у цьому й правди, але не вся правда, бо напр. на честолюбність, далебі, ніколи не хорував, хоч це з погляду наслідків роботи вважаю швидше за мінус, ніж за плюс.¹⁹⁸ Як характер, Грінченка й рівняти не можна до Науменка чи Грушевського, особливо останнього: це ж просто нікчемна людина, не вважаючи на весь свій талант... А втім, може, і в мене оце нерви заговорили, хоча коли б Ви знали, що у нас тут завелось з його приїздом, то не дивувалися б...¹⁹⁹

Треба кінчати, коли вже до нервів дописався. Ваших згадок (книжкою) одержав один тільки примірник. Ділюся з іншими. Нехай ще поpróbують

¹⁹⁷ Ілюстрацією до цих слів Єфремова може бути й те, що О. І. Лотоцький написав про Є. Чикаленка: «З недавно виданого його „Щоденника“ бачимо, що викликали у нього нехіть і такі всією душою віддані йому люди, як С. О. Єфремов, коли вони твердо провадили свою думку». («Сторінки з минулого», т. II, стор. 159).

¹⁹⁸ Це доповнення до справи журналу з попереднього листа: параграф 72 і прим. 173.

¹⁹⁹ Сам приїзд М. Грушевського на Україну викликав гостру реакцію в національно свідомих колах. Крім того большевики з «вдячності» за те, що колишній президент УНР повернувся на Україну, виходили йому назустріч і забезпечили його та ним ведену працю в УАН, у той час, коли інші працівники Академії далі тиснулися у нестатках. Негативне відношення С. Єфремова до М. Грушевського поділяв і В. В. Міяковський, хоч він і унікав розмов на ці теми. Про М. Грушевського знаходимо в листі Петруся до Євгена Харламповича (від 5 травня 1924) таке: «Вчора повісився Міхновський... Мих. Серг. ходить приголомшений він все ж не сподівався таке побачити, а тому покищо веде себе смирененько. Заходив до мене поінформуватися про можливості видавничі. Я приймав його дуже стримано відповідав однослужно і з язвочкою подякував за бажання тобі допомогти. В тутешніх обставинах він шкідливий не буде, бо буде мусів весь час ганятися, висолопивши язика за шматком хліба і певне помандрує назад, якщо там щось збереглося...» До цих синових слів Єген Харлампович приписав: «Грушевський пропонував мені 10 доларів за помози з Американських фондів, але я „красенько“ подякував йому». Два роки перед тим (26. V. 1922 р. Євген Харлампович записав таке: «Грушевському) видавати якусь копійку тяжче, як одривати шматок тіла свого, хоч грошей у нього, кажуть, маса». Про «скупість» Грушевського говорять також інші джерела, хоч «маси» грошей він у віденський період свого життя не мав. Взагалі відомості про заможність Грушевського явно переборщені.

вислати. Краще на цю адресу: «Академія Наук, Комісія для видавання пам'яток українського письменства». Тоді не матиму мороки з митом.

Васильченка Вам вишлю. Пошукаю тільки видання «Віку», бо воно повніше за останні.²⁰⁰

Маланюкової книжки я не одержав.²⁰¹

Згадали Ви якось у листі про Трегубова²⁰² та Кивлицького,²⁰³ — вже обидва небіжчики, перший з 1920 р., другий — 1921 року.

Про Вашу Микитологію²⁰⁴ й сюди чутки доходять. Колись я чув таку приказку: «махни, нехай косить». Іменно — нехай косить...

Симиренкового (думаю, що так писати такі краще) портрета пошукаю тут і коли знайду — вишлю.²⁰⁵

Сьогодні одібрав листа од Ганни Євгеновни та п. Зигмунта.²⁰⁶ Дуже мене врадували. Для мене новина, що п. Зигмунт пише вже по-українському і, як на німця, то й зовсім добре, краще за деяких наших українців.

Мав недавно листа од Параски Миколаївни.²⁰⁷ Живе в селі Вовчку (на Лубенщині), пішла вдруге заміж (тепер пишеться — Бирченко), має дочку. Я таки попечував п'ятилицю, поки догадався, яка то Бирченко пише до мене.

Івашка давно не бачив. Збираюся зайти до 56-го номера.²⁰⁸

Здається — все... Ага: до всіх лайок та наріканнів на Вашу голову прибуде ще одна. Дружина небіжчика Ол. Ол. Андрієвського взяла у мене книжку Вашу, прочитала, образилась на слово «lapsus» і збирається Вам написати, — найкращу адресу взяла.²⁰⁹ Не погнівайтесь. Але сами винні: ото вдруге не пишуть споминів. Та тепер уже пізно: попались...

Гарячий мій привіт перекажіть Ол(ександрові) Ігн(атовичу). Він чогось уперто мовчить і не озветься й словом. Так само і Мод(естові) П(илипови)чу, Юлії М(иколаївні) і всім незмикитиним (якщо можна так сказати) землякам.

Цілую по братерськи.

Ваш Сергій Єфре(мов)

²⁰⁰ Мова про оповідання С. Васильченка видання «Віку» 1915 р. 403 стор.

²⁰¹ Мова про збірку поезій Євгена Маланюка (1897—1963) «Стилет і стилос», Подєбради 1925.

²⁰² Єлисей Кипріянович Тригубів (1848—1920). Визначний громадський діяч. Тригубів і Франко одружилися на рідних сестрах Хорунжинських.

²⁰³ Євген Кивлицький (1861—1921). Громадський діяч, один час видавець «Киевской Старини».

²⁰⁴ Під текстом рукою Є. Х. Чикаленка пояснення «Шоповалівщину». Микита Шаповал (1882—1932), поет, письменник, громадський діяч і політик. Незвичайно активна і творча людина, однак неможливий у співпраці. Один із найзаслуженіших творців українського громадського і культурного життя в Чехо-Словаччині за 1920-х років.

²⁰⁵ Про кого з Симиренків тут мова грудню сказати. Родина незвичайно заслужена в українському житті.

²⁰⁶ Ганна Келлер-Чикаленко і Зигмунд Келлер — її чоловік.

²⁰⁷ Про кого тут мова?

²⁰⁸ Очевидно, будинок Чикаленка на Саксаганській (Марііно-Благовіщенська, а ще раніше Жандармська) вул.

²⁰⁹ Є. Чикаленко, Спогади, стор. 210.

4. X. 1925.

XI.

Любий друже,²¹⁰

Простіть за довге мовчання. Роботи й клопоту стільки, що через голову летіє, то й не завжди можу бути акуратним у листуванні. Та, думаю, Ви мене розумієте, то й не сердитесь.

Щоб закінчити нашу спірку про Грінченка, я розшукав умову про словник і бачу, що я не помилився. В умові, підписаній 14 лютого 1902 р. п. 6 гласить: «редактированію подлежат все буквы, кроме проредактированных В. П. Науменком», а п. 9-й: «на заглавном листе словаря после заголовка должно быть напечатано: «редактировали В. П. Науменко и Б. Д. Гринченко». В першому додатку до умови, підписаному 7 листопада 1902 р. про це нема нічого. Отже змін тоді ще не було, і лиш у другому додатку, датованому 23 листопада 1902 р. стоїть у п. 1, що редактор словаря Б. Д. Гринченко». В першому додатку до умови, підписаному 7 листопада 1902 р. четьох букв алфавита (А, Б, В, Г). которыя в первом услови были исключены из его работы, как подлежащая редакции В. П. Науменка». Відповідно до цієї зміни п. 3 того ж таки додатку встановляє, що «при представлении словаря в академію наук и при печатном изданіи его редактором словаря должен быть обозначен на заглавном листке один Б. Д. Гринченко». Отже з цього бачите, дорогий. що справа мала свою довгу історію, а не вирішилась одразу, як виходить із Ваших споминів. Взагалі я ще раз кажу, що я й не думав накидати Вам, ніби Ви вигадували факти, або записували неправдиво. Просто дещо забулося, дещо підкрасилося тодішніми злобами дня — і в результаті вишов, бачите, викривлений образ людини, яка варта кращої оцінки. Левкова²¹¹ думка, про яку згадуєте в своєму листі, як людини тут цілком безсторонньої, особливо симптоматична, бо показує, яке враження од змальованої у Вас постаті Грінченка дістають люде.

А проте я дуже радий, що молодь захоплюється Вашими споминами, і Ви добре зробили, що їх написали. Дрібненькі огріхи майбутній історик нашого життя одвіє, а цінний матеріал використає, а того матеріалу, кажу без компліментів, у споминах дуже багато. На цьому дозвольте покласти крапку до цієї справи.

Щодо повороту нашої молоді та й старших працівників цілком згожуюсь з Вами. Я раз-у-раз стояв і тепер стою за те, що ми занадто бідні на культурні сили, щоб розтринькувати їх ще й поза океаном. Кому можна вертатися — треба вертатись. Робітників мало, а чесних та культурних і зовсім не гурт, а потреба тут, на ґрунті, в них більша, ніж де; роботи — непочате поле. Бачу я, що у Вас настрої інші: змикнулись люде.²¹² Оце просто з боєм прочитав я у Вашій «Нашій Громаді», в статті якогось Буревія (№ 8—9) непристойну вихватку проти А. В-ча в зв'язку з моїм ім'ям.²¹³ Якщо матимете нагоду, то поясніть тим необачним молодикам, що зазірати до чужих горщиків взагалі не годиться, а надто коли й горщики ті — плід чиеїсь буйної фантазії чи брехливої плітки. Яка мені досада, що у мене вибито з рук перо публіциста!.. Так багато тем навкруті, і так

²¹⁰ Лист на чотирьох сторінках такого ж паперу як і попередній.

²¹¹ Очевидно Чикаленко.

²¹² Натяк на впливи Микити Шаповала.

²¹³ Не маємо змоги перевірити про кого мова.

кортить часто озватися на них, а тим більше, коли бачу, як тепер легко їх вирішують і з якими до того засобами беруться... Отже мушу тільки ще більше сціпити зуби й «мовчки мовчати».

Про зміну тестаменту Софією Іванівною нічого не знаю. Документи од неї йшли через мої руки, але я до них не заглядав і тому про право Вол(одимира) Ми(колайови)ча не берусь рішати. Можу тільки сказати, що небіжка не мала, на жаль, потрібної підтримки од В. М-ча і їй доводилось од тутешніх злиднів уділяти окрушини. Невесела була старість.²¹⁴

Обіцяв я Вам вислати книги Васильченка та Янати і Ви певне собі думаєте — «свиня! З губи халяву зробив!» Мені дуже це прикро, але ніяк не можу тих книг знайти: вони розійшлися, і по книгарнях їх немає. Може де випадково надібаю, тоді вишлю.

Літо проминуло для мене дуже погано. Висидів увесь час у Києві, виїзючи тільки на короткий час, та й то в усяких справах, та й то неприємних. Не одпочивав і почуваю себе не геть-то добре. А одпочинуту б треба. Аджеж на днях мені стукне 49-ть і дивлюся вже я в четверо очей! Старий став — аж самому не віриться, та й не гадав я, що доживу до такого віку... Ну та це не цікаво. Гірше те, що роботи набігає сила, й відповідальної, а тут острах бере: ану ж не зможу її докінчити.

Цілую Вас братерськи. Пишійть. Ю. М-ну вітаю.

Ваш Сергій Єфремов

Р. С. Івашкові я дав перечитати «Спомини». Він ще їх не повернув і вражіння його не знаю. Вислати можна на таку адресу: Академія Наук, Комісії для видавання пам'яток українського письменства.

²¹⁴ Мова, чи не про В. Леонтовича та його дружину?

† В. Міяковський

ЛИСТИ С. О. ЄФРЕМОВА ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА*

(Редакція М. Антоновича)

З матеріалів Музею-Архіву ім. Дм. Антоновича при УВАН
у Нью-Йорку, США.

XII.

9. V. 1926. Київ.

Любий Євгене Харламповичу,²¹⁵

Горе мені, грішному сущу!.. Так я перед Вами завинив і заборгував, не відписавши аж на два листи, що вже й починати соромно. Ну, та недурно ще не перевелись на світі Сірки, у яких можна в потребі очей позичити...

Річ у тому, що ніколи ще за все моє життя (а як знаєте, ледарем я не був) не доводилось мені так тісно, як тепер. Цілісенький день і половину ночі — як у плузі, і все ж, лягаючи спати, ніколи не маю чистого сумління, що зробив усе, що треба було. А на цьому найбільш терпить листування: підожде, мовляв — та й долежуются у мене листи до того, що вже соромно й озиватись до добрих людей. Отже простіть і не ремствуйте, та й озивайтесь, як буде час та охота.

З роботи моєї за цей час найбільше сижу над III-м томом «Словника» (кінчаю оце 25-й аркуш) та над академічним Шевченком (іде 30-й аркуш коментарія до Щоденника).²¹⁶ Підганяв роботу, хотів до літа скінчити, але бачу, що не впораюсь. А тому й не впораюсь, що кожного дня вклинюється якась дрібніша робота, забірає час, одтягає увагу, розбиває настрої. Мабуть обидві ці більші праці вийдуть вже на осінь. А тим часом випускаю оце, переробивши, свою стару книжку про Франка,²¹⁷ випустив збірник про декабристів на Україні,²¹⁸ зредагував збірника Шевченкового²¹⁹ та

* Продовження, див. «Український Історик» ч. 45—46, стор. 136—142.

²¹⁵ Лист на чотирьох сторінках. Папір як і попередній лист.

²¹⁶ Видання, про які говориться, зазначені в прим. 114 і 115.

²¹⁷ Спершу свою працю про Івана Франка під заголовком «Певець боротьби и контрастов» опублікував С. Єфремов у «Киевской Старине» за 1903 р., опісля переробивши її, видав українською мовою (Співець боротьби і контрастів, Київ 1913 р.). Третє перероблене видання під назвою «Іван Франко» вийшло в Києві 1926 р.

²¹⁸ Збірник «Декабристи на Україні» вийшов під редакцією С. Єфремова і В. Міяковського у 1926 р. (Збірник Історично-філологічного відділу, ч. 37).

²¹⁹ «Шевченко та його доба». Редактори С. Єфремов, М. Новицький і П. Филипович. Перший збірник під цією назвою вийшов 1925, а другий, про який, мабуть, мова 1926 р.

Кулішевого²²⁰ (лежать за браком коштів), певне доведеться захожуватись коло збірника, присвяченого Франкові.²²¹ Спитаєте — чому все збірники та збірники? Я думаю, що для українського слова час аналогічний тому предсвітові української преси, який ми переживали перед 1905 р. Як пригадуєте, тоді теж збірниками надолужували. Ріжниця тільки в тому, що тоді на самій белетристиці виїздили, а тепер на наукообразній літературі. А поза тим схожість велика.

«Словників» у нас нових не виходило. Не бійтеся, що Вас Кияне випередять з господарським словником. У нас не поспішають. Надто з грішми. От напр., за III-ім том Словника, що я редакую, ми вже більш року майже ні копійки не бачили та й друкарня не вправляється, і те, що мало вийти на початку 1925 р., дай боже щоб вийшло в кінці 1926-го. Темп отого створіння, що на «скору роботу» скаржилося.²²²

«Подєбрадку» дістав, — дякую. Втішні карикатури. Мабуть з Юрка буде пуття. Найбільш зацікавлення викликала тут парсуна шановного академіка. Але як би Ви про його знали все, то мабуть і карикатура ще й иншого могла б прибрати вигляду. Погань, а не чоловік! — простіть на цім слові, що вирвалося мимоволі.²²³

Зате втішив нас Мик(ола) Карп(ович).²²⁴ Приїхав веселий, бадьорий, енергійний. Розповідає багато. Аж кипить планами. Я стрівся з ним першого ж таки дня в Харькові (був там на правописній нараді), бачив його й тут — на сцені й так просто. І про Вас розпитав його. Тепер поїхав на гастролі до Полтави та Харькова. Але мрія його — оташуватись у Київі й відбудовувати зруйнований доценту курбасівщиною український театр,²²⁵ дуже важка це справа, бо театр (будинок) ледве чи він дістане, але вже й те добре, що енергії не бракує: в цьому половина успіху.

Ваші «Спомини» забрав у мене Івашко та й зачитав. Отже, коли маєте — вишліть другий примірник (Академія Наук, Комісії новітнього українського письменства). Петрусь оце приїхав до Києва, шукаючи видавця на «Спомини». Єсть їх кілька, але все народ шахраюватий: і рибки наловить, і

²²⁰ Збірник під редакцією С. Єфремова і О. Дорошкевича вийшов у Києві 1927 р.

²²¹ Плян не здійснений.

²²² Прогнози С. Єфремова виявилися надто оптимістичними: третій том словника вийшов трьома частинами 1927—28 р.

²²³ Подєбрадський гумористичний журнал видавала група студентів Академії. Мова про листопадове число 1925 р., в якій була поміщена карикатура на М. Грушевського. До слова «академіка» Є. Чикаленко поставив хрестик, а внизу під текстом червоним олівцем дописав: М. Грушевського. Хто малював цю карикатуру сказати трудно. На наше прохання п-і О. Радиш перепитувалася Матушевського і Холодного в Нью-Йорку. Матушевський твердив, що малював Петрусь Холодний, а Холодний навпаки, що Матушевський. Н. Русова, побачивши карикатуру, висловила здогад, чи не Мако малював її, бо в той час «він малював подібні карикатури». Той факт, що С. Єфремов згадує Юрка, як автора шаржу, можна було б висловити думку, що карикатуру малював Юрій Федорович Вовк.

²²⁴ Перед від'їздом на Україну восени 1925 р. Микола Карпович Садовський на прощання ставив драму «Тарас Бульба», виконуючи головну роль у п'єсі. Вистава відбувалася в Празі.

²²⁵ Очевидно М. К. Садовський (таї С. Єфремов) були прихильниками народного театру і неприхильно ставилися до модернізму Л. Курбаса.

ніг не замочить. Ваша давня теорія блискуче справдилася: стільки жуликів у нас наплодилося, що й не продихнеш.²²⁶ Отже все, виходить, гаразд...

Бувайте здорові і Богу милі. Привіт Ю. М-ні і всім, з ким бачитесь. Цілую братерськи.

Ваш Сергій Єфремов.

XIII.

31. VIII. 1926.

Любий Євгене Харламповичу,²²⁷

Давно не писав до Вас, а оце навідавшись до Київа, застав т. III Споминів. Дуже дякую. Це певне коректа? Як вийде, то нехай мені вишлють, бо тут багато Спomiнами цікавляться. Т. 1—2 ще не одержав.

Літую в Дзвінковій, над Ірпенем, і до Київа оце вже другий місяць рідко наїзджую. Спочив трохи і поправився дуже: аж понад 5 пудів маю.²²⁸ Ще ніколи зо мною такого не було. Старість чи що? А разом спочиваючи, написав для німців (на замовлення проф. Фасмера)²²⁹ історію українського письменства. Оцим тільки й можу похвалитись, решта ж це таке, що нема про що й згадувати.

Як Ви? Де літували? Що поробляєте (окрім Щоденника, звісно)?

Привіт Ю. М-ні і всім, з ким здибається.

Ваш Сергій Єфремов.

²²⁶ Маючи на увазі це місце з листа С. Єфремова, В. Міяковський зробив таку виписку з листа Петруся до батька від 1 липня 1924 р.: «Недавно був тут Павло Комендант, котрий ще у Київі розпитувався у мене за тебе і питав, чи не можна тобі чим допомогти. Тут я запитав його звідки він тебе знає і відповідь дістав саму неждану — «Євген Харлампович, після того як я збанкрутувався на виданні журналу «Сяєво», сказав про мене фразу «не страшно мені тепер за укр. справу, раз на ній починають мошенники заробляти» — Згадував він це без зла до тебе, бо пояснює тим, що він запросив редактором Стешенка і завдяки тому посварився з Серг. Олександр., котрий нібито неправдиво освітив тобі справу відразу після твого повороту з Галичини». Євген Чикаленко, своїм стилем, до слова «мошенники» поставив зірочку, а під текстом написав: «Я сказав — «сукин син»».

²²⁷ Листівка розміром 10¹/₂ x 14³/₄ см. Відтепер листи стають коротші. Крім XIV і XVIII це все листівки.

²²⁸ Пуд приблизно 16 кілограмів.

²²⁹ Max Vasmer — визначний славіст (1886—1962). У той час директор Слов'янського Інституту при Берлінському університеті. Про цю працю С. Єфремова знаходимо згадку в листі Д. І. Дорошенка до В. К. Липинського від 12. 12. 1927: «... коли проф. Vas(mer) недавно в розмові зі мною назвав русофобством в одній роботі С. Єфремова (надісланий сюди для друку по німецьки в Історії Словян(ських) Літератур, що видає Vasmer) згадку про указ 18 мая 1876 р., то таке саме русофобство знайдеться і в мене...» (В. Липинський, Архів, том 6, Філадельфія 1973, стор. 272).

XIV.

17. IX. 1926.

Любий мій Євгене Харламповичу,²³⁰

Роздивившись, я й сам догадався, що присланий од Вас примірник (з виправками та додатками) мабуть для Петруся і вже передав йому. А потім прийшов і Ваш лист, що тую догадку мою ствердив. Отже «все в порядку». До речі: одержав із Львова всі три випуски і дуже дякую. Думаю про них зробити доповідь в академічній Комісії громадських рухів цієї осені.

Це велика буде шкода, що не знайдеться видавця на Вашого Щоденника.²³¹ Я вже думав, чи не можна б його у нас видрукувати, але, розміркувавшись, кинув цю гадку. Мабуть ще не прийшов час. Та й фінансове становище наших видавництв якось раптом погіршало. Цілу низку вже прийнятих праць, та ще й першорядної вартости, вертають видавництва, бо не спроможуться видати. Найбільш мені шкода, що довелося таким чином зректися видання цензурних матеріалів, — матеріал такий, що читається, немов уголовний роман, а все чистісенька правда. А видавця на цей сенсаційний матеріал так і нема!...

Про Укр. Інститут у Німеччині мені писали докладно Дм(итро) Ів(ано-вич) та п. Галя з п. Зігмунтом.²³² Вже навіть намічено дещо для його зби-гиги. Дуже було б добре, коли б справа пішла.

Був у мене влітку Василь Пилипович.²³³ Ледве додибав, сердешний. Постарів, знемоцнів. На жаль, захопив він мене саме на відізді, так що я міг поговорити з ним тільки з півгодини. І Вас згадували, — чи Вам не икалося. Він написав свої згадки про книгарню, досить цікаві, хоч не оброблені, — і лежать покищо, бо видавця біг-дасть...

Остання новина у нас — це ювілей Мих[айла] Серг[ієвича]. Знято²³⁴ такий галас і такими непристійними способами, що врешті тільки дивуешся, як чоловікові бракує такту, щоб не понижати себе й не плювати на власну минувшину, за яку ж і справляється той ювілей. Видко, на те б'є, що правди не можна сказати, але єсть же історична Немезида, яка не прощає опльовування того, що все ж стоїть твердо. Ну, та побачимо.²³⁵

Посилаю Вам «останнє видання» своєї парсуни: мабуть так одмінився, що й не пізнаєте. Другий примірник і листа — Олекс(андрові) Ігнатовичу.

Бувайте здорові! Цілую Вас. Добрим людям, що коло Вас, привіт од мене.

Ваш Сергій Єфремов

²³⁰ Лист на трьох сторінках паперу як і ч. XI (прим. 210).

²³¹ Вийшов уже після смерті Є. Х. Чикаленка у видавництві «Червоної Калини», Львів 1931. 496 стор.

²³² Український Науковий Інститут у Берліні існував до 1945 р. Д. І. Дорошенко, Галя Келлер-Чикаленко та її чоловік.

²³³ В. П. Степаненко, колишній завідувач українською книгарнею в Києві. Офіційно книгарня «Киевской Старини». Кольоритна постать початку століття.

²³⁴ Єфремов написав «піднято», а потім поправив на «знято».

²³⁵ Реакція Єфремова на ювілей М. Грушевського гостра, однак її поділяв і В. В. Міяковський.

XV.

11. XII. 1926. .

Любий друже²³⁶

Наснились Ви мені оце. Ніби приїхали до Київа й переказали мені про те, а я шукаю-шукаю Вас і не можу знайти... Мабуть тому, що про Вас думав.

Не ремствуйте, дорогий, що рідко і неакуратно пишу. Страшенно заніколилось. Ось нехай трохи оброблюся, то буду акуратніший.

Сьогодні послав Вам нову книжечку, то — збірник, присвячений П(етрові) Я(нуаровичеві).²³⁷ Трохи запізнились ми з ним, — ну, та краще пізно...

Другі примірники передайте Ол(ександрові) І(гнатові)чу з подякою за тепле, дружнє слово.

Як ся маєте? Що коло Вас?

Привіт Ю. М. і всім добрим людям.

Бувайте!

Ваш Сергій Єфремов

XVI

31. XII. 1926.

Любий Євгене Харламповичу,²³⁸

Дуже радий, що догодив Вам книжками. Незабаром має вийти наш Словник (1—3 вип. III-го тому), — я його Вам зараз же вишлю.

З «корунами» й у нас діло зленьке: теж доводиться з великими труднощами їх діставати. Нехай це трошки полєкшить Вам Ваше самопочуття — що, мовляв, не мені самому важно. Що треба буде допомогти при друкуванні Ваших спогадів — звичайно, зроблю з охотою. Петрусь ще мені про це нічого не казав, та й давно я його бачив.

А Левко²³⁹ мені подобається за свою «безтактність і дерзость! Хай дерзій! З цими песиголовцями инакше не можна. Напр., як обійтися з таким-от дурнем, прости Господи, як Кир(ило) Студинський:²⁴⁰ приїхав, поводився як лакей — і тепер усякі брехні друкую, що викликають гомерний регіт. Тут і «дерзость» не проб'єш товстої шкіри.²⁴¹

Якщо можна, пришліть мені вирізку з «Укр. Життя» з патретом. У мене єсть, але мене прохають дістати для якоїсь збірки.

Лагодимо збірника на спомин про М. В. Лисенка. Чи не могли б Ви прислати своїх про його згадок? А може можна виняти щось з Вашого

²³⁶ Поштова листівка стандартного розміру. Пор. прим. 227.

²³⁷ Пор. прим. 66, 71 і 76 та текст листів до них.

²³⁸ Поштова листівка того ж розміру як і попередні.

²³⁹ Левко Євгенович Чикаленко соціаліст, рішучий ворог комуністів і зміновіхівства. У наступному реченні ще один доказ на те, що «песиголовцями» Єфремов називав большевиків та їх прислужників.

²⁴⁰ Тодішній голова НТШ у Львові. Спричинився до нагінки на Єфремова. Пізніше відомий з афери В. Юрченка. Навіть така спокійна і м'яка людина як Д. І. Дорошенко відзивався дуже негативно про Студинського (В. Липинський, Архів, т. 6).

²⁴¹ Єфремов таки не витримав і відповів К. Студинському в «Ділі», а за це накликав на свою голову цькування большевиків.

щоденника? Коли ж ні, то напишіть. Добре б було од Вас мати про його слово.

Модестові П(илипови)чу кланяйтесь і перекажіть, що розшукую його панночку.²⁴² Покищо на слід не натрапив, але не трачу надії. Тоді як знайду, напишу про рукописи.

З новим роком вітаю Вас усіх і братерськи цілую.

Ваш Сергій Єфремов

XVII.

27. I. 1927.

Дорогий Євгене Харламповичу,²⁴³

Портрети одержав. Спасибі. Пару віддав Петрусеві.

Щодо споминів Стороженка,²⁴⁴ то з ними зовсім не така певна справа, як Вам казано. Мені дуже їх розхвалив Д(митро) Ів(анович),²⁴⁵ то я й переказав у «Слово». Я їх ще й не бачив. Коли вони такі, як Ви пишете, то ледве чи їх надрукують. Їх ще тут немає.

Тутешні юристи прохали мене розвідати про проф. Дністрянського²⁴⁶ — що воно за людина і яка його наукова репутація. Він, здається, тепер у Празі, то чи не могли б Ви, розпитавшись у його товаришів, подати мені ці відомості. Він щось писав до Академії, але опікшись на Студинському, треба й Дністрянського студити.

Про видавницькі заходи свої Петрусь мені нічого не казав. Мабуть ще не вяснилось.

Словники ще не «ізізлили». З дня на день чекаємо, що вийде 1-ша половина III-го тому. Вона давно готова, та видавництво щось моняється. Як вийде, зараз Вам вишлю.

Бувайте!

Ваш Сергій Єфремов.

XVI.

29. III. 1927.

Простіть, дорогий мій, за мою неакуратність.²⁴⁷ Останні місяці стільки мав роботи, що на листування вже й скупого часу не лишалося. Гнав Шевченка (якого Вам вишлю), щоб випустити до роковин. Цю роботу скінчив, але тим часом набіралася сила всякої иншої, так що й тепер мало що мені полекшало, і на листи так само важко мені відповідати з давньою

²⁴² М. П. Левицький (пор. прим. 187. Ідеться про якийсь його твір).

²⁴³ Листівка, як і попередні.

²⁴⁴ Микола Стороженко — історик. Жив на еміграції в Югославії.

²⁴⁵ Дорошенко. Свої спомини М. В. Стороженко переслав Д. І. Дорошенкові в Прагу. Вони мали бути друковані в «Хліборобській Україні», однак журнал перестав виходити. Ідея друкування споминів члена багатой панської родини в Радянській Україні — зовсім фантастична.

²⁴⁶ Станислав Дністрянський (1870—1935) — учений правник. Член НТШ і ВУАН.

²⁴⁷ Лист на чотирьох сторінках Папір як і лист ч. XI та цілий ряд попередніх. Висланий рекомендованою поштою (ч. рек. 535 — штемпель 30 березня 1927).

акуратністю. Чую, що люди за це на мене ремствують, а нічого вдіяти не можу. То вже вибачте!

В справі Батя²⁴⁸ нічого зробити не можна. У нас тепер, хай він знає, ніяких гімназій нема, немає й сліду від них. Усі документи з колишніх шкіл, що збереглися (розуміється, документи, а не школи), передано до окружного архіву, і архів може справку (тепер у нас кажуть «довідку») видати лиш тоді, коли до його звернеться офіційним шляхом, себто на-самперед той, кому тую довідку треба мати. Сторонній людині нема чого й потикатись. Отож хай Бать і звернеться до місцевого радянського представництва, — це єдиний, здається мені, шлях і єдина рада.

Так само не можу вволити Вашу волю і щодо книжок (Шафонського, Василенка та Лазаревського) для д. Грабіни²⁴⁹ — з причин, які Ви певне зрозумієте. Ці книжки й за звичайних часів було б важко дістати, бо в продажу їх не було давно вже. Ні бібліотеки, ні поодинокі вчені, що їх мають, звісно, не можуть посилати їх на непевну долю за кордон, з ризиком на 90%, що назад вони не вернуться. І взагалі тепер у нас не рекомендується випускати книжок з хати, бо інакше розтане вся бібліотека. У мене в самого попропадало чимало книг, яких тепер не знайти. Хоч і дуже мені цеє прикро, а мушу й тут додержати мого теперішнього правила: у мене в хаті нехай хто хоче приходить і читає, а за поріг книжки не випущу. Це наслідок гіркого досвіду. Думаю, що Ви це зрозумієте і не ремствуватимете на мою «скупість».

Дуже радий за Вас, що матимете притулок у «своєму» Академічному Домі.²⁵⁰ Що то значить — свого часу зробити жертву до діла! Але чи думали ми з Вами 25 років тому, коли Ви — пам'ятаю — радились зо мною, куди приткнути оті «зайві» гроші, що це буде не самим Донкихотським вчинком? Я тепер часто пригадую сентенцію, яку десь був вичитав: «ни одно доброе дело не проходит безнаказанно», — випадок з Вами покищо єдиний, що ту сентенцію надщерблює. Коли б чоловік знав, де впаде, то б соломки підмостив; коли б свого часу люди могли вгадати, що́ буде, то скільки б і в нас знайшлось тоді таких, що захоплювалися б українською ідеєю, як Ви мовляли, не до глибини душі, а до глибини кишені!.. Розворушилися якось спомини про давні часи і людей од Вашої звістки, і я щиро позлорадствував над людьми, що не мали Вашого, на тодішню мірку, дурного звичаю захоплюватись ідеєю до глибини кишені.

З приводу щоденника я за Вас боюся... Коли згадки Ваші про plus-quamperfectum стільки громів на Вашу голову стягнули, то що буде після опублікування щоденника з близьких часів! Адже мало не всі герої Ваших останніх записок ще, хвалити Бога, живі і... чи всидите ж Ви спокійно навіть в Академічному Домі у Львові? Чи не доведеться Вам заздалегідь вже пакуватися й вибиратись навіть не на Кубанські степи, а десь на Марс, щоб утікти від ображених і зневажених знаменитостей нашого рід-

²⁴⁸ Олекса Бать. Здібний і веселий, але лінивий студент спершу в Подєбрадах, а опісля в Берліні. Батько його був лікарем у прикордонній смузі за царських часів і рятував одного разу Д. Антоновича, коли той, виконуючи підпільні обов'язки, попався в руки жандармів.

²⁴⁹ Леонид Грабіна, проф. Української Господарської Академії в Подєбрадах. Викладав геодезію.

²⁵⁰ Академічний Дім у Львові придбано перед Першою Світовою Війною за гроші Євгена Харламповича Чикаленка.

ного куточка? Ну, та це мабуть справа не така близька, і матимете час над своєю долею добре поподумати.

Якщо бачите В. К. Старого, то перше, кланяйтесь йому, а друге — скажіть, що лист його лежить у мене між тими, що вимагають негайної відповіді. От тільки оброблює трохи, то й одпишу, хоч і не знаю, коли саме.

Привіт Юлії М-ні. Як Ваше здоров'я?

Бувайте здорові!

Ваш Сергій Єфремов.

XIX.

26. II. 1928.

Любий Євгене Харламповичу,²⁵¹

Для Ярини Іванівни поспробую щось зробити, але надії мало. Посилати звідси гроші дуже трудно, і я не певен, чи можна буде вислати.

Цими днями вишлю Вам III-ій том Грінченкового Словника, що вийшов оце свіжо.

Поміж іншою роботою працюю я над листуванням Коцюбинського, упорядковуючи його до друку. Поміж Вашими матеріалами, я бачив, є декілька з двох листів Коцюбинського, починаючи з 1908 р. Отже прохаю Вас — 1) дозволити їх використати і 2) допомогти відшукати листи з попереднього часу, бо ж, очевидно, Ви з ним почали не 1908 р. листуватися. Де можуть бути ті листи, яких не видно серед Вашого матеріалу?

Є ще й третє прохання. Здається, з Коцюбинським листувалася Вікторія Євгеновна. Прохаю Вас запитайте її при okazji — чи збереглися листи Коцюбинського, і коли збереглися, то чи можна їх взяти до мого видання і де їх дістати?

Всіх листів Коцюбинського зібрав уже з 500. На початок не зле.

Як ся маєте? Що тепер робите? Як здоров'я? Коло мене все по-давньому. Роботи ще більше. Ніколи навіть листа до пуття написати: більше картками одбуваюсь.

Цілую Вас братерськи. Ю. М. кланяюсь.

Ваш Сергій Єфремов.

²⁵¹ Листівка, як і попередні. Останній лист Сергія Олександровича до Чикаленка, який знаходиться в архіві УВАН у Нью-Йорку.